

Про натуральну віспу і не тільки: з чого все починалося

Історія вакцинації та міфів, пов'язаних з нею, бере свій початок зі щеплень проти натуральної віспи, тому я визнав за необхідне присвятити цій хворобі окремий розділ¹. Вважають, що вірус натуральної віспи людини² з'явився за 10 тис. років до н.е., через невідомі причини він еволюціонував від порівняно нешкідливого вірусу тварин, що одомашнені людиною. Незважаючи на ствердження, яке все ще зустрічається не тільки у науково-популярній, але й у серйозній науковій літературі, що натуральна віспа як вкрай небезпечна хвороба відома людству вже багато тисяч років (деякі ентузіасти навіть готові вважати наявність незрозумілих шрамів на обличчях декількох мумій серйозним науковим доказом наявності віспи у Давньому Єгипті), немає достовірних відомостей про те, що ця хвороба серйозно турбувала людське суспільство до початку нової ери. Деякі епідемії давнього світу, що наводять як приклад (епідемія, описана Фукидидом, що сталася у Афінах під час Пелопонеської війни), а, також ті, що згадуються у Біблії, були, найімовірніше, епідеміями чуми або тифу. Крім убогості історичних джерел та описів, які не дозволяють зробити однозначного висновку про природу хвороб, що тоді зустрічалися, необхідно пам'ятати й про те, що поширення натуральної віспи може підтримуватися лише у досить великих людських колективах, що живуть скупчено, яких у стародавності було зовсім небагато. Ми вірогідно знаємо, що в епідемічних масштабах натуральна віспа з'явилася в Китаї у III ст. н.е.; там само, імовірно, вперше в історії людства почалися й пошуки засобів для її запобігання. З Китаю віспа потрапила до Індії, а звідтіля – до Близького Сходу, де вона вперше стала відома у VI ст. н.е. Її раптове виникнення серед військ абисинців під час облоги Мекки у 569 або 571 рр., змусило їх припинити облогу й залишити поле битви. Тим же шляхом (Китай-Індія-Близький Схід), але значно пізніше, пройшов і метод

---

¹ Докладно історія натуральної віспи та боротьби з нею, включаючи дослідження Дженнера та його послідовників, буде викладена у моїй книзі «Щеплення: держава проти громадян».

² Саме *натуральна віспа*. Назва «чорна віспа», яке ще зустрічається у деяких малограмотних авторів, насправді є просторічним найменуванням лише найважчого варіанту перебігу натуральної віспи, а саме геморагічного, а не захворювання у цілому. Надалі в цьому розділі я використовуватиму терміни «натуральна віспа» та «віспа» для позначення тої ж самої хвороби, що викликається вірусом *variola*.

інокуляції³, або профілактичного зараження за допомогою внесення віспяного гною, що практикувався у Піднебесній імперії серед вищих верств вже з X ст. якимось кланом професійних інокуляторів. Широкому загалу цей метод став відомим тільки у XV ст., а у XVII ст. він вже був широко розповсюджений серед китайців. В Індії проведення інокуляцій було обов'язком особливої групи брамінів⁴ й входило до ритуалу поклоніння богині віспи Маті (так намагалися пом'якшити її вдачу й врятуватися від зараження натуральною віспою).

Перший точний опис натуральної віспи було дано тільки у X ст. знаменитим іранським вченим-енциклопедистом й лікарем Разі (865-925 або 934), який занотував м'який та досить безпечний характер цієї хвороби. У Європу натуральна віспа потрапила із хрестоносцями, що поверталися з Близького Сходу, і до самого кінця XVI ст. не створювала серйозних проблем, залишаючись досить доброякісною хворобою молодшого дитячого віку⁵. Пов'язано це було, вочевидь, з переважанням «м'якого» різновиду віспяного вірусу, який називається *variola minor* і дає смертність менше 1% та залишає сумно відомі віспяні рубці менш ніж у 5% випадків. З конквістадорами віспа потрапляє до Америки, де у середовищі генетично відмінного від європейців населення робить справжні спустошення (втім, смертельними для корінного населення обох Америк виявилися також і кір, і паротит). Наприкінці XVI – початку XVII стт. характер віспи в Європі змінився у гіршу сторону, що було викликано появою на сцені іншого, набагато небезпечнішого, вірулентного різновиду віспяного вірусу – *variola major*, який дає смертність до 30%. Почалися віспяні епідемії, які за-

---

³ Від лат. *inoculare* – пересаджувати, переносити (Арнаутов Г. Terminologia medica polyglotta. Медицинская терминология на пяти языках. София, 1979, с. 214). Взагалі ідея штучного зараження інфекційними хворобами відома різним людським культурам з давніх часів. Іноді вона мала раціональний ґрунт, коли спостереженнями встановлювалося, що перенесення тієї або іншої хвороби у легкій формі могло запобігти цій хворобі або її особливо важкій формі в майбутньому, але часто носила винятково релігійно-культовий характер і мала під собою не більше підстав, ніж молитви російських селян «матінці віспі». Із продуктів хвороб, якими проводилося штучне зараження, можна згадати, наприклад, мокротиння хворих на бронхопневмонію або гній із сифілітичного шанкеру, які використовувалися з незапам'ятних часів (Намібія, Сенегал, Конго).

⁴ Техніка проведення інокуляції брамініми докладно описується у листі д-ра Дж. Холвелла, відправленому їм президентові Королівської колегії лікарів у 1747 р. Див. Hedge B. M. Vaccination in India JAPI 1998, vol. 46, 5:472-473. Дякую д-рові Б. Хеджу (університет у Маніпалі), який люб'язно надіслав мені копію своєї статті.

⁵ Вперше це було показано проф. Чарльзом Крейтоном у його знаменитій книзі «Історія епідемії у Британії» (Creighton C. History of Epidemics in Britain, Cambridge, 1891-1894) і повністю підтверджено у порівняно недавній статті Carmichael A. G., Silverstein A. M. Smallpox in Europe before the Seventeenth Century: Virulent Killer or Benign Disease? J Hist Med Al Sc 1987; 42:147-168.

бирали все більше життів, що й започаткувало активні пошуки засобів запобігання цій хворобі в Європі. Дітям вдягали одяг хворих на м'які форми віспи, до дитячих колик клали овечі шкіри, просочені гноєм з віспяних пухирців. Влаштовувалися й «віспяні вечірки», куди приводили дітей, які не хворіли на віспу, для того, щоб вони могли заразитися від хворого м'якою формою та стати несприйнятливими до хвороби. Тут, однак, слід зазначити, що натуральна віспа *не належить* до числа тих хвороб, перенесення яких забезпечує довічний імунітет, як це звичайно буває у випадках кору, паротиту або краснухи, але все-таки дає захист на якийсь час від повторної атаки хвороби.

З Близького Сходу практика інокуляції потрапила до Османської імперії, й наприкінці XVII – початку XVIII стт. цей метод став відомий європейцям. Наприкінці 1717 або початку 1718 р. дружина посла Англії в Константинополі, Мэрі Уортлі Монтегю (1689-1762), яка сама нещодавно перенесла віспу у важкій формі та втратила через неї двадцятирічного брата, вирішила піддати процедурі інокуляції свого п'ятирічного сина, а в 1721 р. – ще й маленьку доньку, вже в Англії. Ці процедури закінчилися вдало, і леді Монтегю звернулася до принцеси Уельської, Кароліни, пропонуючи їй у такий самий спосіб захистити власних дітей та сприяти подальшому поширенню інокуляцій. Принцеса сповістила про свій намір чоловіка, короля Георга I, а той повелів провести додатковий експеримент. Шістьом ув'язненим Ньюгетської в'язниці, засудженим до смерті, було запропоноване помилування в обмін на згоду брати участь у експерименті. Усім шістьом було інокульовано натуральну віспу. П'ятеро занедужали на легку форму хвороби, а ще в одного, який імовірно раніше хворів на віспу, ніякої реакції не виникло взагалі. Експеримент був розширений за рахунок п'яти немовлят – сиріт віком від п'яти до чотирнадцяти тижнів⁶. Його результати також були визнані успішними, і тоді принцеса Уельська зважилася інокулювати двох своїх доньок. І тут усе пройшло без

---

⁶ Відтоді саме найбеззахисніші – контингент притулків, будинків дитини й аналогічних закладів – традиційно є найбільш зручним людським матеріалом для вакцинаторів. Нещодавні радянські приклади досліджень щеплень на дітях задокументовані у доповіді Російського Національного комітету з біоетики при АН РФ «Вакцинопрофилактика и права человека», М., 1994 р. От що пише вірусолог Г. П. Червонська у своєму матеріалі «Міфи та правда про щеплення», який входить до доповіді: «Творці й контролери лікарських біологічних препаратів – вакцин та сироваток – вивчають свої витвори на дітях. В умовах російського правового неучтва ризик того, що батьки поставлять вченим малоприємні питання, практично зведений до нуля. Я вже не кажу про школи-інтернати, де зовсім спокійно вивчається будь-яка вакцина... Представлені факти з використання «добровольців» вітчизняними лікарями-експериментаторами говорять про те, що досліді проводяться у «повній відповідності з етичними нормами країни, де здійснювалося дане випробування»... Однак ці «норми» не мають нічого спільного з загальнолюдськими цінностями та

проблем. Однак вже восени того ж 1721 р. сталося кілька смертей інокульованих від щепленої їм натуральної віспи і, крім того, померли кілька людей, що заразилися віспою від інокульованих. Мода на інокуляції, що так і не встановилася, до кінця 1720-х років повністю зникла – як внаслідок очевидної небезпеки віспи для інокульованих та для контактуючих з ними, так і внаслідок сумнівної користі самої процедури (були зареєстровані випадки, коли начебто успішно інокульовані пізніше занедужували на віспу, причому в найважчій формі). Пожвавлення інокуляційної практики припало на початок 1740-х рр., коли з'явилися нові, безпечніші, методи інокуляції. Гній для інокуляції брали тепер не з пустул *хворого на віспу*, а з пустул, що утворюються у *здорового щепленого*. Згодом вдосконалили і цей метод – брали вже навіть не гній з дозрілої пустули, а лише запальний ексудат на самому початку формування пустули. Цей метод був названий на честь англійського інокулятора Даніеля Саттона (1735-1819), що і запропонував його. Хоча захисна сила цієї процедури також викликала дуже великі сумніви, вона стала набагато безпечнішою. Зменшилася кількість як постраждалих інокульованих, так і тих, хто заразився від них. У 1768 р. російська імператриця Катерина II, яка панічно боялася віспи, доручила президентові Медичної колегії барону А. Черкасову (1730-1788) знайти інокулятора для неї та спадкоємця престолу. Той запросив Томаса Дімсдейла⁷ (1712-1800), який незадовго до того став учнем та послідовником Саттона, і Дімсдейл зробив інокуляції за Саттоном їй та її синові Павлу, за що був обдарований титулом барона, 10000 фунтів стерлінгів на місці і ще 500 фунтами щорічної ренти (повернувшись в Англію, збагатілий інокулятор став банкіром у Корнхиллі). Своїм указом Катерина заснувала у Санкт-Петербурзі Віспяний дім й оголосила інокуляції обов'язковими. Насильство, що супроводжувало інокуляції, та епідемії, які йшли за ними, ставали приводом до селянських «віспяних» бунтів, що нещадно придушувалися владою. Незважаючи на активну пропаганду інокуляцій (у 1754 р. Королівська колегія лікарів Британії навіть оголосила їх «великою користю для людської раси»), великого впливу на віспяні епідемії інокуляції не мали. Кількість інокульованих залишалася порівняно невеликою,

---

зі світовою практикою, принципами й положеннями, викладеними у статті 1 Нюрнберзького кодексу, а також у частині 2, статті 1 Гельсінкської декларації та частини 1, статті 9 Токійської та Венеціанської декларацій. Світова громадськість довгі роки вводилася у оману дезінформацією, свідомо помилковими заявами про те, що: «Відповідно до Радянського законодавства подібна практика в СРСР неприпустима» або: «У СРСР, на відміну від багатьох інших країн, випробування нових препаратів... не можуть проводитися на здорових добровольцях, оскільки це не виправдано з етичної та наукової точок зору...».

⁷ У російських джерелах його також називають Дімсдалем або Дімсталем.

а епідемії, що регулярно спалахували слідом за інокуляціями, (не кажучи вже про випадки захворювання та смерті інокульованих, що все-таки відзначалися, незважаючи на всі заходи безпеки) ставили під велике питання доцільність цього заходу. Після смерті декількох високопоставлених осіб, у 1762 р. інокуляції були заборонені в Парижі. До кінця XVIII ст. інокуляції стали занепадати вже повсюдно.

У той час на сцені з'явилася нова діюча особа – англійський хірург і аптекар Едвард Дженнер (1749-1823) з містечка Берклі у графстві Глостершир. Раніше за допомогою особистих зв'язків та наукової праці досить сумнівної якості, присвяченої життю зозуль, куди він залучив вигадки свого юного племінника Генрі, якому доручив вести спостереження (і тому був змушений її терміново відкликати і переробляти), він придбав титул FRS (член Королівського товариства). Декількома роками пізніше за 15 гіней та два рекомендаційні листи від друзів він купив собі титул MD (доктор медицини) у шотландському університеті Сент-Ендрюс. Сам Дженнер ніколи не вивчав медицини у стінах академічних установ, а право на роботу в якості хірурга він отримав після навчання спочатку в місцевого сільського хірурга на прізвище Ладлоу, а потім у видатного лондонського хірурга та натураліста Джона Хантера (1728-1793). Десь наприкінці 1780-х рр. до Дженнера дійшли чутки, що гуляли сусіднім Дорсетширом, про хворобу, що зветься коров'ячою віспою, яка здатна захистити від віспи натуральної. У 1777 р. дорсетширський фермер Бенджамін Джасті (біля 1736-1816) вніс швацькою голкою вміст міхура коров'ячої віспи двом своїм дітям та дружині, для якої пізніше довелося викликати лікаря, щоб ліквідувати наслідки цієї «профілактики». Дженнер спробував з'ясувати в колег, чи відповідають дійсності чутки про такий захист від віспи. За наявними нині у розпорядженні істориків відомостями, він отримав однозначну відповідь, як від лікарів, так і від ветеринарів, знайомих з цією хворобою, що «захист» – це звичайна сільська вигадка, за якою не стоїть нічого серйозного. Коров'ячою віспою на той час називалася хвороба сосків коров'ячого вимені, що виникала у період лактації, звичайно навесні або влітку, як правило при грубому доїнні корів. Її не бувало ні в биків, ні в телят, ні в телиць. При ній виникали великі міхури (пустули), що пізніше наповнювалися гноем, та заподіювали тварині чимале занепокоєння й призводили до зниження удоїв. При контакті з пустулами коров'ячої віспи хвороба могла перейти на руку дояра або доярки, призводячи спочатку до утворення аналогічних пустул, а потім до стійких виразок, що вимагали лікування. Цю хворобу, як повідомили Дженнеру його колеги, з людською натуральною віспою не споріднювало нічого, окрім назви (яка, імовірно, й спричинила виникнення чуток) та дуже віддаленої подібнос-

ті висипань на везикулярній стадії. Однак, одержавши такі відповіді, Дженнер нітрохи не вгамувався. Не маючи у своєму розпорядженні коров'ячої віспи (далі ми ще поговоримо про крайню рідкість цієї хвороби), у 1789 р. він вніс під шкіру свого півторарічного сина гній з пухирця на шкірі свині (Дженнер вважав, що це свиняча віспа), а потім інюкулював його послідовно п'ять разів, переконавшись (з його власних слів), що інюкуляція «не береться». Можливо, вся ця історія закінчилася б благополучно, не зроби Дженнер інюкуляцію ще раз через два роки. Розвинулося важке бешихове запалення руки, що потребувало найенергійнішого лікування. Хоча дитина від бешихового запалення й вилікувалася, після цього випадку вона перетворилася на кволу хворобливу істоту, що страждала на розумову відсталість. У віці 21 року він помер від туберкульозу.

Для Дженнера, який опублікував пізніше, у 1801 р., свою чергову вигадку – що він займається проблемою коров'ячої віспи майже 25 років⁸, було б неважко назбирати багату колекцію повідомлень про те, що люди, які раніше хворіли на коров'ячу віспу, пізніше занедужували на віспу натуральну, або що спроба їх інюкулювати приводила до абсолютно тих самих результатів, що й у тих, хто на коров'ячу віспу ніколи не хворів. Однак він відшукав дванадцять випадків, коли ті, хто перехворів (за їхніми власними словами) багато років тому коров'ячу віспу, пізніше виявлялися нечутливими до інюкуляції або не заража-

---

⁸ Жодному з навіть найшанобливіших та найзахоплених біографів Дженнера (на кшталт Барона) не вдалося виявити ні єдиного свідчення, що той що-небудь чув про коров'ячу віспу до 1787-88 рр., коли почав розпитувати знайомих лікарів та хірургів про цю хворобу. У пізніших працях інших «істориків медицини», зокрема й російських, дженнерівська вигадка обросла вже зовсім неймовірними й фантастичними подробицями: «Англійський сільський лікар Едуард Дженнер... користуючись порадами видного патолога й хірурга Джона Гантера... довгостроково проводив численні дослідження над різними видами тварин (чотириногі, птахи): спостерігав за перебігом віспи у них, передачею зараження, випадками несприйнятливості» (*Заблудовский П. Е. и др. История медицины. М., 1981, с. 149*). Звичайно, публікація цієї відвертої нісенітниці, ще й в офіційному підручнику з історії медицини, не могла б стати можливою, якби не майже двохсотрічне промивання мозків й замовчування реальних фактів з історії щеплень. Вважаю, що читачам буде цікаво довідатися, що видний та шанований французький доктор Жан Вердьє опублікував у 1801 р. шістнадцятисторінкову брошуру під назвою «Критичний й аналітичний погляд на вакцину та вакцинацію», у якій він охарактеризував захист коров'ячою віспою як дурну вигадку, яка могла народитися скоріш у порожніх головах базик та ледарів, ніж тих, хто має реальний досвід спостереження за цією хворобою, тому що анілогісенько спільного між двома віспами, окрім подібності у назві, немає. Крім інших досить розумних думок, висловлених у своїй роботі, Вердьє визначив крайньою дурістю й нерозсудливістю те, що ніхто не вивчав й навіть не намагався вивчати побічні ефекти вакцинації, намагаючись простежити подальший стан здоров'я щеплених, і пророчо відмітив, що ця процедура, якщо стане масовою, може дати початок новим хворобам.

лися на натуральну віспу під час чергового її спалаху. Крім того, 14 травня 1796 р. він провів експеримент над іншою дитиною, цього разу чужою. Декількома надрізами ланцетом він у присутності свідків вніс під шкіру восьмирічному Джеймсу Фіппсу, синові свого садівника, вміст пустили з руки доярки Сари Нельмс, що заразилася коров'ячою віспою. Це перше щеплення, що стало широко відомим, залишилося, зі слів Дженнера, без серйозних наслідків⁹, а шістьма тижнями пізніше він інюкулював дитину. Незважаючи на те, що насправді Дженнер одержав у нього *абсолютно такі ж симптоми, що бувають при стандартній інюкуляції за Саттоном* (кілька пустул, слідом за якими йшла коротка лихоманка), він чомусь вирішив, що інюкуляція *не вдалася* і це підтверджує його припущення, що коров'яча віспа захищає від віспи натуральної. Науковий багаж з 12 спостережень та одного експерименту над Фіппсом¹⁰ були представлені у статті, надісланій Дженнером до Королівського товариства, що раніше розмістило у своїх виданнях дженнерівську статтю про зозуль. Цього разу, однак, у публікації йому було відмовлено, тому що було вочевидь неможливо опублікування настільки убогого матеріалу без ризику стати предметом посмиховиська, хоча Дженнер і мав багаторічні особисті зв'язки з президентом й секретарем товариства¹¹.

Дженнер змушений був примиритися з тимчасовою невдачею. У 1798 р. він продовжив свої досліді. Тепер він почав експериментувати із гноєм, що виділявся з запаленої кінської бабки при хворобі, що звалася кінським мокрецем. Дженнер вважав, що саме цей матеріал переноситься руками конюхів на коров'яче вим'я і є джерелом справжньої коров'ячої віспи. Перший же об'єкт його експериментів – п'ятирічний хлопчик на ім'я Джон Бейкер, якому Дженнер 16 березня 1798 р. увів рідину з виразки на руці конюха, зараженого

---

⁹ Примітно, що Дженнер у своїх публікаціях жодного разу не згадав про деталі цієї історичної події, але на підставі іншої, більш докладно описаної ним інюкуляції одного конюха, можна припустити, що Дженнер інюкулював *усі* об'єкти своїх експериментів за найм'якішим методом Саттона. Тому всі нинішні розмови апологетів щеплення «про смертельну дозу» й «страшний ризик великого медика» можуть викликати хіба що посмішку.

¹⁰ Згодом Дженнер, смакуючи ефект свого «відкриття», ще багато разів інюкулював цього слабкого, хворобливого хлопчика (так і називаючи його поблажливо у своїх листах – «мій бідолашний Фіппс»), щоб переконатися, що ніякої реакції не спостерігається. Розбагатівши, Дженнер подарував Фіппсу котедж. Правда, як слід насолодитися чесно заробленим Фіппсу не вдалося – у віці 20 років він помер, як і син Дженнера, від туберкульозу.

¹¹ Див. Baxby D. Edward Jenner's Unpublished Cowpox Inquiry and the Royal Society: Everard Home's Report to Sir Joseph Banks *Medical History* 1999; 43:108-110.

кінським мокрецем, помер від сепсису, що був викликаний інфікованим матеріалом¹². Крім нього, Дженнер заразив кінським мокрецем ще декількох дітей, і деяким з них потрібне було серйозне лікування через стійкі гнійні виразки. Нітрохи не піклуючись про їхню долю й навіть не намагаючись їх інокулювати й перевірити, чи є який-небудь «захист», 24 квітня 1798 р. Дженнер прямує до Лондону публікувати сенсаційні результати. Там він власним коштом наприкінці червня того ж року випустив брошуру «Дослідження причин та дії Variolae Vaccinae, хвороби, виявленої в деяких західних графствах Англії, зокрема, Глостерширі, та відомої як коров'яча віспа», яка містила найнеймовірніші вигадки. Так, наприклад, він стверджував, що коров'яча віспа, перенесення якої не дає ніякої гарантії від повторного захворювання на неї, у той же час захищає *на все життя* від натуральної віспи. Нічого подібного історія медицини ніколи не знала і, зрозуміло, й знати не буде, тому що це суперечить будь-якій логіці. Десяток інокуляцій, що «не взялися», зроблених їм літнім конюхам, які за їхніми власними словами перенесли у дитинстві коров'ячу віспу, плюс історія із «бідолашним Фіппсом» були представлені ним як кращій доказ захисної сили останньої.

Події, що відбулись услід за цим, – не менш фантастичні, ніж твердження Дженнера, – назавжди залишаться кращим свідоцтвом про те, що котам не варто доручати охорону сметани. Багато лікарів та хірургів побачили в запропонованому Дженнером бізнесі щеплень джерело фантастичного особистого збагачення. Незважаючи на зростаючу критику з боку тих небагатьох лікарів та ветеринарів, які або були обізнані в обговорюваному питанні незрівнянно краще за Дженнера, або вирішили власноруч перевірити справедливність дженнерівських заяв і виявили, що за ними не стоїть нічого серйозного, 36 ведучих лікарів і хірургів Лондона 19 липня 1800 р. опублікували у «Морнінг геральд» свою заяву, у якій урочисто проголошували, що той, хто один раз переніс коров'ячу віспу, стає відмінно захищеним (*perfectly secured*) від натуральної віспи, і що коров'яча віспа – набагато м'якша хвороба, ніж інокульована натуральна віспа. У січні 1801 р. під цією заявою додалося ще 30 підписів. Аналогічні заяви було зроб-

---

¹² Про це Дженнер у своїй статті 1798 р. скромно згадав у такий спосіб: «На 8-й день хлопчик був вже вільний від свого нездужання... але виявився непридатним для інокуляції, тому що *незабаром* після експерименту він занедужав на лихоманку у робітному будинку» (виділене мною – О. К.). Подумати тільки, який збіг! Ідея пояснення ускладнень була творчо розвинена його послідовниками: що б поганого не сталося після щеплення – це з ним не пов'язане. У наступній статті, також надрукованій ним окремою брошурою, у 1799 р., Дженнер усе-таки повідомив, що хлопчик помер – імовірно, від бешихового запалення.

лено медиками Йорка, Лідса, Честера, Дарема, Іпсвича, Оксфорда та інших великих міст. На теоретичному ж рівні Дженнер, який не міг не бачити, що ні коров'яча віспа, ні кінський мокрець, ні будь-який інший отриманий від тварин гній не в змозі захистити від натуральної віспи, запропонував наступне воістину геніальне за своєю простотою пояснення. У другій своїй статті «Подальші спостереження за Variola Vaccinae або коров'ячою віспою» (1799), Дженнер оголосив, що існує два типи коров'ячої віспи – справжня та хибна. Справжня – це та, після щеплення якої в пацієнта немає огидних гнійних виразок, і він не занедужує на натуральну віспу. В іншому випадку щеплення робилося хибною коров'ячою віспою. Зрозуміло, що ні єдиного натяку – яким же чином треба розрізняти ці віспи-близнюки, Дженнер не дав – ні тоді, ні коли-небудь згодом. Прикладом схожої аргументації може бути перевірка отруйності грибів: з'їв і не отруївся – виходить, вони неотруйні, з'їв й отруївся – отруйні... Чергове дженнерівське відкриття було сприйнято з неменшим ентузіазмом. Тепер будь-який випадок (а таких було безліч) захворювання на натуральну віспу тих, хто вже одержав «рятівне щеплення», можна було преспокійно списати на хибність коров'ячої віспи.

Хоча крім найвищою мірою сумнівних результатів, отриманих при інокуляціях раніше щеплених коров'ячою віспою, не було ніякого серйозного доказу горезвісної захисної сили (і взагалі реальним випробуванням міг бути лише стан здоров'я «врятованого» коров'ячою віспою після безсумнівного контакту з інфекцією, а не інокуляційні тести¹³), на Дженнера посипалися почесті. Його було обрано почесним членом кількох наукових академій (про що завбачливо він подбав власноруч, розсилаючи свої статті та свідоцтва наявності в нього MD, FRS по європейських університетах, щоб ті знали, з якою непересічною особистістю вони мають справу), і звідусіль надходили схвалення й висловлювання захвату таким чудовим відкриттям. Не залишилася осторонь від новомодного захоплення й Росія. Першим з російських лікарів щеплення коров'ячої віспи зробив у 1801 р. відомий російський хірург, анатом та фізіолог д-р Е. О. Мухін (1766-1850)¹⁴. Як читачі вже можуть здогадатися, об'єктом для експерименту був обраний

¹³ Тут ще слід зазначити, що багато хто з інокуляторів – серед яких і Томас Дім-сдейл – відзначали, що після першої інокуляції, зроблена пізніше повторна дуже часто призводить до появи на шкірі тих самих елементів, і це зовсім не є абсолютним свідченням «невдачі».

¹⁴ Я підкреслюю тут «росіянин», тому що в деяких роботах з історії медицини зустрічається помилкове твердження, що Мухін зробив щеплення першим у Російській імперії. Насправді першим, імовірно, щеплення зробив відомий ризький лікар Отто Гун (1764-1832) 27 листопада 1800 р. Див. Канел В. К характеристике русско-латышских научно-медицинских связей // Из истории медицины – IX. Рига, 1973, с. 46-47

вихованець притулку, а саме московського Виховного будинку, на ім'я Антон Петров. Після щеплення він, за іменним наказом імператора Олександра I, одержав прізвище Вакцинов. Продовжив справу щеплення коров'ячої віспи у Росії інший відомий медик, хірург Ф. А. Гільтебрандт (1773-1845), який вже у 1802 р. встиг випустити свій хвалебний памфлет – «Про щеплення коров'ячої віспи». Приводячи це лише як факт, відмічу, що абсурдною є навіть думка про те, щоб у 1802 р., практикуючи щеплення у Росії лише протягом року, можна було переконатися в їхній рятівній силі. Переконатися можна було хіба що у протилежному!

Щеплення інфікованої рідини із гнійних виразок на коров'ячому вимені як чума поширювалося по світу. Ми й дотепер не знаємо, і вже навряд чи коли-небудь дізнаємося, чим саме Дженнер та його послідовники щепили своїх пацієнтів наприкінці XVIII – початку XIX стт. Коров'яча віспа була рідкою хворобою, гліцерин як матеріал, що запобігає розкладанню вакцинної лімфи, з'явився лише у другій половині XIX ст., а визначення наявності або відсутності вірусу у вакцинах взагалі стало можливим лише під кінець першої третини XX ст., коли віспа перестала бути серйозною проблемою у розвинених країнах. Практично протягом усього XIX ст. речовина для щеплень переносилася «від руки до руки», як робив це сам Дженнер з коров'ячою віспою та кінським мокрецем. А оскільки перші поставлені на широку ногу досліди із щепленнями проводилися під керівництвом д-ра Вільяма Вудвіля (1752-1805) в очолюваному ним Лондонському інкуляційному госпіталі, переповненому хворими на натуральну віспу, то досить небезпідставними є припущення про те, що матеріали з цього госпіталю були інфіковані вірусом справжньої натуральної віспи¹⁵. Гарний приклад на підтвердження цього – спалах віспи у 1800 р. в американському містечку Марблхеді неподалік від Бостона, куди доктор Бенджамін Уотерхауз (1754-1846), перший професор медицини в США, якого називають «американським Дженнером», привіз «чудесну лімфу» з вищезгаданого госпіталю. Ще відзначу, що в зараженому ним віспою Марблхеді добрий доктор Уотерхауз більш ніколи не з'являвся, не без підстав побоюючись за власну безпеку, про що він сам зізнавався у листах колегам по вакцинаторській гільдії. Фактично, щеплення лімфою з цього госпіталю були нічим іншим, як звичайними *інокуляціями*. «Американського Дженнера» вся ця історія, втім, нітрохи не збентежила – не відмовлятися ж через якусь епідемію від такого бізнесу! У серпні 1802 р. він взяв дев'ятнадцять

---

¹⁵ Про це писав і Крейтон у своєму творі «Дженнер та щеплення: дивний розділ в історії медицини», 1889 р. (про Крейтона ще буде сказано далі) і не дуже давно підтвердив на підставі своїх власних досліджень англієць Пітер Разель. Див. *Razzel P. Edward Jenner's Cowpox Vaccine: The History of a Medical Myth*. Caliban Books, 2nd ed., 1980.

сиріт з бостонського притулку (зрозуміло, звідки ж ще брати легкодоступний людський матеріал?) і прищепив їм тим, що сам іменував матеріалом коров'ячої віспи. Після цього дванадцять із них він інокулював, причому не за Саттоном, а за старим методом, активним гноєм з пустули справжнього хворого. Ні в кого інокуляція не «причіпилася». Для порівняння він взяв двох інших вихованців притулку, які раніше не хворіли на натуральну віспу і не були щеплені ним, та інокулював їх тим самим гноєм. До задоволення Уотерхаузу, обидві дитини занедужали на справжню натуральну віспу, причому у важкій формі. З їхніх віспяних пустул він узяв гній та інокулював ним все тих же дев'ятнадцять дітей. Для чистоти експерименту він навіть оселив усіх разом на двадцять днів – і хворих, і здорових «захищених». Оскільки ніхто з дев'ятнадцяти на віспу не занедужав, Уотерхауз заявив, що він єдиний у всій Америці володіє «справжньою, дійсно рятівною» лімфою коров'ячої віспи, люто нападаючи на інших ділків від вакцинації, які також намагалися заробляти на щепленнях коров'ячої віспи. Безсумнівно, Уотерхауз був куди послідовніше Дженнера у своїх експериментах та у неприкритому жадібному прагненні до наживи.

Жодні приклади паралельно зареєстрованих вакцинальних невдач та їхніх ускладнень не могли вже зупинити хвилю сліпого захвату. Нарешті знайдено рятівний засіб від напасті, що пошматувала людство! У деяких країнах випробування щеплень робилися про людське око (десяток щеплених та пізніше інокульованих), а в інших, наприклад, у Данії, щеплення щиро рекомендувалися... «на підставі досвіду Англії». Сам Дженнер, не гаючи часу, у 1802 р. звернувся до парламенту з петицією, у якій зажадав свого винагородження за відкриття засобу, *що забезпечує довічну несприйнятливість до натуральної віспи*. Для розгляду петиції Дженнера було створено спеціальний парламентський комітет. Дженнер, який не очікував такого ходу подій, збирався вже відкликати свою петицію, але очолити комітет цілком завбачливо доручили адміралові Берклі, одному з членів парламенту від Глостершира, особистому другові свого земляка Дженнера. Берклі запевнив Дженнера, що все буде у повному порядку. Хоча перед комітетом свідчили також хірург Бірч і доктори Роулі й Мозлі, що доводили всю абсурдність доказової бази «відкриття» й наводили приклади повного провалу щеплення коров'ячої віспи, до них ніхто не прислухався. Все, що свідчило проти стверджень Дженнера, було списано на хибну коров'ячу віспу, а все, що на їхню користь – приписано справжній. Перед комітетом з'явилися лікарі, які засвідчили, що дженнерівські щеплення дійсно захищають від натуральної віспи й не менш, ніж на все життя, і що Дженнер міг би сколотити пристойний капітал, якби зберіг своє відкриття у таємниці. Комітет, який складався з повних профанів у науці, відрাপор-

тував до парламенту, що «відразу як нова інюкуляція стане загальною, вона повинна повністю знищити одну з самих небезпечних хвороб, які коли-небудь зустрічалися людству». Дженнер одержав 10 тис. фунтів стерлінгів (близько 2 млн. на нинішні гроші).

Хоча найбільш гарячі послідовники Дженнера вже пропонували спалювати віспяні госпіталі через непотрібність, черговий спалах віспи, що почався у 1804 р. і захопив також Шотландію та Уельс, звернув дуже мало уваги на чудове й добре профінансоване дженнерівське відкриття, з успіхом вражаючи як «захищених» коров'ячою віспою (серед них і щеплених самим Дженнером, яких він запевняв, що робить це матеріалом справжньої коров'ячої віспи), так і незахищених. Ця епідемія дала підставу противникам щеплень для нових атак на Дженнера. З'явилися сумніви у преси. Пожвавішали й інюкулятори на чолі з Саттоном, який вже було занепав духом. Все йшло до того, що на дженнерівське «відкриття» чекає повний провал.

Але Дженнер і тут не розгубився. Його фантастична спритність поступалася хіба лише його жадібності. Він звернувся до свого доброго знайомого, молодого лорда Генрі Петті (1780-1863), майбутнього лорда Ленсдауну, який обіцяв йому допомогти. Королівська колегія лікарів деклараціями багатьох своїх провідних представників у 1800-1801 рр. та парламентське преміювання Дженнера у 1802 р. вже встигли накріпко прив'язати себе до виразок на коров'ячому вимені і не могли тепер зійти з обраного шляху без побоювання перетворитися на посміховисько. Петті кинув рятівний круг лікарям, а ті витягли парламент. У липні 1806 р. Петті, який став міністром фінансів, відправив до короля парламентський запит, у якому просив монарха розібратися, чому щеплення *так повільно* поширюються країною. Зрозуміло, що «розібратися» з цим питанням було доручено лікарям, які прекрасно зрозуміли натяк, що містив запит: держава готова була фінансувати цей проект. Королівська колегія лікарів створила комітет, що пожертвував малим в ім'я порятунку головного. У звіті комітету, який побачив світ у 1807 р., було проголошено, що коров'яча віспа все-таки не рятує на все життя від віспи натуральної (цей висновок дуже обурих Дженнера). Вакцинації слід повторювати (що для тих, хто ними займається, було, зрозуміло, ще кращим)¹⁶. Дженнерівські міркування про дві коров'ячі віспи були визнані псевдовченням, але сама доктрина про

---

¹⁶ У багатьох країнах ще протягом довгих десятиліть намагалися чіплятися за дженнерівські вигадки, часто тільки для того, щоб не бути змушеними визнати власну дурість і легковір'я. У 1840 р. голова комісії з ревакцинації Французької Академії наук Седильо заявляв: «Прищеплювання коров'ячої віспи за силою і тривалістю своєї дії, яка охороняє, є недоторканою святиною; не посміємо ж ми торкатися до неї і не зробимо з наших оман зброї, яка могла б звернутися проти неї». Цит. за *Рейтц В.*

рятівну коров'ячу віспу – вірною. Від парламенту Дженнер одержав ще 20 тис. фунтів стерлінгів. Дженнеру також запропонували посаду почесного директора Національного інституту щеплень, створеного у 1808 р. для перекачування державних грошей до кишень медиків, і веліли більше ні про що не турбуватися. Дурість та зухвалість Дженнера, що лише множили ряди противників щеплень, робили подальше перебування у Лондоні «благодійника всього людства» небажаним¹⁷, але натяк Дженнер зрозумів лише тоді, коли всі до єдиної кандидатури, запропоновані ним на виконавчі посади інституту, були відкинуті. Він подав у відставку, що була негайно й охоче прийнята; йому щиро побажали щасливої дороги на батьківщину¹⁸. У Лондоні «рятівник» з'явився лише ще раз, у 1814 р., щоб отримати схвалення можливо-владців з числа союзників, які святкували перемогу над Наполеоном і реставрацію Бурбонів. Розкрила йому свої обійми і Росія: «По закінченню наполеонівських війн Дженнер у 1814 р. відвідав Росію і був представлений Великій княгині Олені Павлівні та імператору Олександру I, який сказав йому: «Доктор Дженнер, Ви повинні бути дуже щасливим: усвідомлення добра, зробленого Вами людству, повинно бути для Вас джерелом невичерпної насолоди, і мені приємно чути, що Ви здобули собі подяку, похвалу і воздання від людей»¹⁹. У січні 1823 р. Дженнер помер від удару у своєму Берклі, вже майже ніким не згадуваний. Мавр зробив свою справу, створивши чудодійне джерело для збагачення медичної спільноти, і міг тепер спокійно піти у кращий світ. Щеплення тепер були поставлені на службу всієї професії.

Найприкрішим для прихильників щеплень під час всієї цієї активної метушні навколо вакцинальних годинниць, які створювалися на початку XIX ст. (у вигляді фінансованих державою організацій і приватних віспощепленевих бізнесів) було, однак, те, що натуральна віспа завзято не звертала на науково обгрунтовану боротьбу із собою

Критический взгляд на оспопрививание. СПб, 1873, с. 28-29. Власне, от на таких «недоторканих святинях» і страху перед «готовою обернутися проти них зброєю» суспільної неупередженої думки, і засновані ритуали щеплень. А Королівська комісія (див. далі) навіть у самому кінці XIX ст. стверджувала, що «лише у виняткових випадках вакцинація немовляти не забезпечує йому довічного імунітету проти натуральної віспи» (Fenner F. et al. Smallpox and its eradication. WHO, Geneva, 1988, p. 271).

¹⁷ Разом з тим можна відзначити, що спроба Дженнера почати власну практику щеплень у Лондоні завершилася повним провалом. Це зауваження до питання про пристойний капітал, який Дженнер нібито міг сколотити, не розкрив він людству свого секрету...

¹⁸ Чи не це мав на увазі малоосвічений радянський агітатор щеплень, який повідомив у своїй книзі: «Багато довелося пережити вченому, винести цькування мракобівів і псевдовчених»? (Блинкин С. А. Вакцины защищают. М., 1983, с. 25).

¹⁹ Святловский В. В. Эд. Дженнер. Его жизнь и научная деятельность. СПб, 1891, с. 58-59.

ніякої уваги. Вакцинатори багатіли, а спалах слідував за спалахом і епідемія за епідемією. Громадськість, яка побачила всю марність щеплень (які вже рекламували не тільки як захисний засіб від віспи, але як порятунок взагалі від всіх хвороб²⁰), почала потихеньку повертатися до старих добрих і ледве не забутих на початку XIX ст. інокуляцій. Вже до 1813 р. відроджена інокуляційна практика набула таких масштабів, що лікарі намагалися заборонити її за допомогою парламенту, але спроба виявилася марною – законопроект було провалено. Щеплення не допомагали, інокуляцій ставало все більше, і до кінця 1830-х рр. вони вже становили очевидну конкуренцію щепленням коров'ячої віспи. Це не могло залишити байдужими вакцинаторів, престиж і доходи яких могли опинитися під загрозою. Ситуація у парламенті змінилася на користь прихильників щеплень, і «Союз меча та орала» – держави та лікарів – обернувся проти неосвіченої громадськості та її неосвічених звичок. Вже відомий нам Генрі Петті, лорд Ленсдаун, вніс у 1840 р. до палати лордів законопроект від імені Медичної асоціації, що пропонував заборонити інокуляції, тому що: 1) ті самі є джерелами поширення інфекції; 2) є кращий, надійніший і безпечніший засіб проти натуральної віспи, а саме щеплення віспи коров'ячої. Хоча крім іншого, високонауковою асоціацією було заявлено, що існує «повна подібність між коров'ячою та натуральною віспою, хоча їхні симптоми різні», навіть ця відверта дурість не викликала під час обговорення в парламенті жодної реакції (що є кращим доказом того, наскільки глибоко парламентарії хотіли розібратися в обговорюваному питанні). І медики, і законодавці були єдині між собою у тому, що коров'яча віспа – благо і порятунок, а від інокуляцій (як було вище зазначено, ще у 1754 р. проголошених Королівською колегією лікарів «великою користю для людської раси») суцільна шкода. Без зайвих зволікань, у тому ж 1840 р. законодавці

---

²⁰ Так, д-р Гіль, «головний віспощеплюваль у Мюнхені», заявляв: «Ми зобов'язані вакцинації не тільки викорінюванням віспи, але й зменшенням смертності взагалі, зменшенням бідності, збереженням здоров'я і краси, збільшенням людських радостей...» (*Dr. F. Giel Die Schutzpocken-Impfung in Baiern. München, 1830, S. 166*). А д-р Краус, один з ініціаторів впровадження закону про обов'язкове віспощеплення в Баварії, у своїй книзі повідомляв: «Після вакцинації кістки й хрящі підсилюються, діти раптом починають ходити; бліді, кволі золотушні діти стають здоровими і міцними; мозок і нерви розвиваються швидше, взагалі діти стають розумніші й гарніше; ідіотизм і кретинізм внаслідок вакцинації помітно зменшуються, навіть німі починають говорити» (*Dr. Krauss Die Schutzpockenimpfung. Nürnberg, 1820. Цит. за Рейтц В. Критический... с. 5-6 і 25-26*). Подібного роду «наукові повідомлення» стояли за введенням обов'язкового віспощеплення і в інших країнах. Шкода, що їхні автори не випробували щеплення на собі, щоб переконатися, що ті насправді ніяк не впливають ані на ідіотизм, ані на кретинізм.

ухвалили закон, відповідно до якого проведення інюкуляції каралося місячним тюремним ув'язненням. Держава погодилася безкоштовно фінансувати щеплення дітям. Показово, що це була *перша* безкоштовна медична процедура у Британії в державному масштабі. Хоча були і чесні лікарі, які бачили всю абсурдність існуючого стану речей, стрімко набираючий вплив та статок медичний персонал майже об'єднався у своїй позиції із захисту щеплень ²¹.

Все це було добре, але через те, що заборона інюкуляції сама по собі не передбачала неодмінного звернення до альтернативного «надійнішого та безпечнішого засобу», то слід було усунути і цей прикрий недолік, зробивши щеплення обов'язковими. Медиків ставало дедалі більше, а натуральної віспи не меншало, незважаючи на всі щеплення, і, звичайно ж, було б прикро впустити таку просту й очевидну статтю доходу. У 1853 р. лорд Літлтлтон за безневинною підказкою двох скромних лікарів Сітона і Марсона зі створеного у 1850 р. Епідеміологічного товариства, вніс приватний законопроект, що пропонував зробити щеплення дітям обов'язковими. Цього разу не треба було навіть обговорення – ні суспільного, ні парламентського. Слідом за німецькими державами, що ухвалили аналогічне рішення раніше (Баварія найперша у світі, ще в 1807 р.),

---

²¹ От свідчення німецького лікаря Зігмунда Вернера: «Я пам'ятаю той час, коли я, не звільнившись ще від схильності *jurare in verba magistri* (сліпо вірити у слова вчителів – О. К.), був натхнений вірою у благодійну силу вакцинацій, знаючи про них лише за чутками. Власні мої спостереження привели мене до протилежного погляду. Після того, як я кілька разів бачив вакцинні пустули одночасно з віспаним захворюванням або незадовго перед ним; після того, як на моїх очах вмирали від віспи такі люди, які були щеплені не тільки два рази, але й багато разів; після того, як я переконався, що вакцинація не має ні найменшого або тільки уявлюване запобіжне значення, як проти вітряної, так і проти натуральної віспи; після того, як я часто спостерігав, які серйозні захворювання і дурні наслідки заподіюються вакцинацією і ревакцинацією; і, нарешті, після того, як я занадто часто бував свідком, як діти цілком здорових батьків починали хворіти і потім буквально в'янути слідом за вакцинацією, або робилися найвищою мірою золотушними,- після таких очевидних фактів я повинен був з гарячого прихильника пертворитися на переконаного противника вакцинацій. І тепер, зробивши віспощеплення коров'ячої лімфи *3555-ти суб'єктам*, маючи, отже, достатньо випадків прийти до самостійного судження про позитивні якості обов'язкового віспощеплення, я змушений погодитися з думкою професора Йозефа Германа, що «*вакцинація належить до найбільших оман та ошукувань медичної науки*». А от цитата самого проф. Германа, який багато років був головним лікарем Віденської міської лікарні: «Я дивлюся на всю справу віспощеплення разом з її теорією як на найвульгарніше й шкідливе шарлатанство, і вважаю за образу чистої науки, коли віспощепленню приписуються якісь наукові ознаки» («*Die falschen Grundlagen des Reichs-Impfzwangsgesetzes von 1874, von Gustav Heymann*», 1882, с. 16-17. Цит. за *Бразоль Л. Е. Дженнеризм и пастеризм. Критический очерк научных и эмпирических оснований оспопрививания*. Харьков, 1885, с. 138-139). Або ось слова д-ра Стоувелла, сказані їм у 1870 р. (за плечима 25 років вакцинаторського стажу):

Британія легко зробилася країною, яка законодавчо наказала своїм громадянам ставати учасниками експерименту по щепленню хвороби, про природу та довгострокові наслідки якої ніхто не мав жодних уявлень, а всі її фантастичні успіхи у справі запобігання іншої хвороби були найчистішою демагогією, що не витримувала мінімальної об'єктивної наукової перевірки. Якщо б у цю справу не були замішані величезні гроші, пов'язані з виготовленням та «контролем якості» вакцинальних лімф, зі щепленням пацієнтів та їхнім оглядом до і після цієї процедури, лікуванням ускладнень після щеплень, які вважалися неминучими, найм'якшим з яких було запалення місця щеплення, дженнерівські фантазії привернули б не більше уваги, ніж «наукові дослідження» про totale омолодження організму за допомогою переливання крові, що з'явилися у тій самій Англії незадовго до його творів²² (при тому за більш ніж 100 років до відкриття Карлом Ландштейнером у 1901 р. груп крові, так що читачі легко зроблять висновок про цінність і безпечність подібних спостережень та експериментів).

До розчарування вакцинаторів, громадськість, однак, знову не виявила масового бажання ні сама рятуватися коров'ячою віспою від віспи натуральної, ні рятувати у такий спосіб своїх дітей. Несприятливі наслідки щеплень для здоров'я та нездатність щеплень захищати від віспи були занадто очевидні²³. З огляду на те, що щеплення тради-

---

«...Щеплення – не просто ілюзія, але прокляття для людства. Іраціонально навіть стверджувати, що гнила матерія, взята з міхурів органічного походження, може будь-яким іншим способом впливати на людський організм, крім того, що буде наносити йому шкоду. Спочатку говорили, що щеплення захищає на все життя. Коли виявилось, що це не так, запропонували ревакцинацію кожний сьомий рік. І це провалилося. Тоді стали шукати необхідну коров'ячу віспу. Коровам робили уколи людської віспи і гнилі виділення після цієї операції називали віспяною лімфою. Цю моторошну отруту вносять до людського організму, байдуже, які хвороби були у тварини і у людини. Нині це називається «справжньою вакциною». Ця чиста лімфа переносить від дитини до дитини хвороби. Госпіталів і аптек стало більше на 80%, і ця кількість зростає. Як там 450 лікарів у «Синій книзі», коли тільки в одному Лондоні 3000 лікарів?».

²² Те, що лікарі мають свої інтереси у питанні щодо щеплень, досить далеко від турботи про благо пацієнтів, завжди було секретом Полішинеля. Наведу цитату з доповіді, прочитаної у січні 1883 р. англійським лікарем Алінсоном: «Подивіться, які ми заробляємо на цьому гроші! За кожне щеплення виходить шилінг або шилінг і шість пенсів, так ще і премія за гарну роботу. Додайте сюди приватну практику – від шести пенсів до п'яти фунтів. Побачивши, як це оплачується, навряд чи ви підете до зацікавленої сторони за неупередженою порадою. Якщо ви хочете знати правду про щеплення, ідіть до тих, хто не робить на них ніяких грошей. Якби лікарі одержували шилінг, стріляючи у повний місяць для профілактики кору, вони б надали статистику, яка доводить, що немає ефективнішої практики, і що населення вимерло б, якби вона припинилася» (*Vaccine Inquirer*, 1883).

²³ Д-р Джон Скотт, лікар Манчестерської лікарні жіночих і дитячих хвороб, а також лютий поборник щеплень, заявив у публічній лекції «Віспа й щеплення» наступне:

ційно робилися за способом «від руки до руки», вони, крім інших принесених ними неприємностей, були ще й чудовим засобом передачі сифілісу, туберкульозу і навіть прокази²⁴. Хоча відсоток людей, які щепилися та щепили своїх дітей, збільшився, до необхідного вакцинаторам «охоплення» було ще далеко. Крім того, хоча закон і вимагав обов'язкового щеплення всіх дітей у віці до трьох місяців і передбачав покарання за невиконання цієї вимоги, він не забезпечував чіткого механізму застосування санкцій. Потрібні були час і новий закон, що призначав відповідальних за покарання і надавав їм відповідні повноваження. Такий закон без зайвої турботи провели через парламент у 1867 р. Тепер кожна дитина до тримісячного віку і кожна раніше не щеплена дитина віком до 14 років зобов'язані були одержати щеплення під загрозою штрафування батьків або тюремного ув'язнення у випадку неспроможності останніх або їхньої відмови платити штраф. Ні сплата штрафу, ні навіть відсиджування у в'язниці, втім, обов'язковості щеплення не скасовували. Батьків могли штрафувати (відповідно до закону, в усе зростаючих розмірах) і саджати до в'язниці необмежену кількість разів. Батьки також не мали права відмовитися від перетворення своєї дитини на донора вакцини: за першою вимогою вони повинні були дозволити вакцинатору взяти матеріал із утвореної після вакцинації пустули для щеплень іншим дітям. Зрозуміло, вакцинувалися і ревакцинувалися всі, хто перебував на державній службі – по-

---

«На моє запитання, скільки часу дитина хворіє, матері дуже часто відповідають: лікарю, вона взагалі не була здорова з моменту, як зробили щеплення. Не можна обійти того факту, що щеплення ненависні серед робітничого класу, принаймні, у Ланкаширі». Широку популярність отримала історія з німецьким шкільним інспектором, який на задане в одному з класів питання: «Чому мати ховала маленького Мойсея в очереті?», одержав відповідь: «Вона ховала його від щеплень!». Таких прикладів ставлення населення до щеплень можна навести чимало.

²⁴ Перші випадки зараження на сифіліс через щеплення були зареєстровані в Італії у 1814 р.; там само у 1861 р. у Ривальті 44 з 63 щеплених дітей були заражені на сифіліс, причому деякі заразили ним ще й матерів та няньок (*Fenner F. Smallpox... pp. 264-265*). У СПб-ському Виховному будинку у звіті за 1860 р. було повідомлено про 177 випадків зараження дітей на сифіліс під час щеплення їх від віспи (*Здекауер Н.Ф.* О причинах возобновления оспенных эпидемий, несмотря на вакцинацию, и о мерах к ограждению от них. СПб, 1891, с. 10). Проф. Крейтон у своїй статті у 9-му виданні «Британської енциклопедії» (див. далі) зауважив, що у 1854 р., тобто на наступний рік після прийняття закону про обов'язкові щеплення, кількість випадків сифілісу у дітей у віці до 1 року виросла наполовину і з тих пір неухильно росте. Метод лабораторного виявлення блідої трепонеми, збудника сифілісу, був розроблений німецьким бактеріологом Августом Вассерманом (1866-1925) лише у 1906 р. У немовлят вроджений сифіліс може не мати ніяких клінічних проявів і, відповідно, інфікований ним міг не викликати ніяких підозру того, хто переносить вакцинальний матеріал від однієї дитини до іншої.

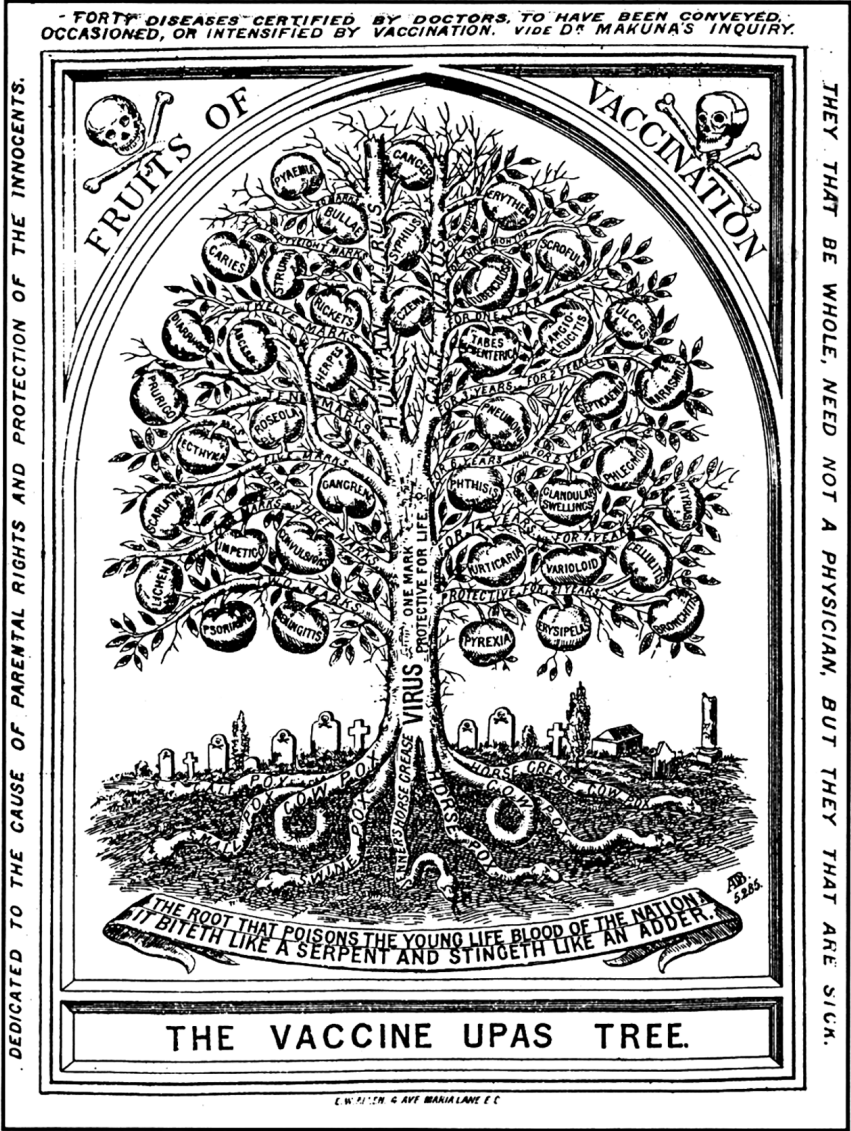
ліція, армія і флот, працівники залізничного транспорту – всі повинні були бути щеплені і через певний проміжок часу ревакциновані. Тотально всіх щепили у в'язницях, притулках та при загрозі епідемії у звичайних школах, взагалі не інформуючи батьків і вимагаючи лише сплати рахунку за зроблену процедуру. У боротьбу робітників за право на відмову від щеплень (навіть перед загрозою локауту) нерідко доводилося втручатися профспілкам²⁵.

Закон 1867 р. став останньою краплею в чаші суспільного терпіння. У тому ж році гомеопатом Ричардом Батлером Гіббсом була створена Ліга проти обов'язкових щеплень (Anti-Compulsory Vaccination League), яка відкрила безліч своїх відділень у різних містах. Саме ці відділення стали у 1870-х рр. осередком боротьби з насильницькими щепленнями в Англії. Священик Вільям Хьюм-Ротері та його дружина Мері створили у 1874 р. в Челтнемі Національну лігу проти обов'язкових щеплень, яка заохочувала цивільну непокору і «мучеництво через щеплення» (відмовлятися платити штрафи і йти через свої переконання до в'язниці). Шість бунтівників-членів піклувальної ради в Кейлі, які відповідали за застосування санкцій проти непокірливих громадян, не бажаючи ризикувати здоров'ям своїх дітей заради заробітку вакцинаторів, заявили, що вони підтримують Хьюма-Ротері, та відмовилися розправлятися з городянами, за що були відправлені до в'язниці у Лідсі. Їх проводжали три тисячі друзів і знайомих. Влада відчула, що цього разу вона явно переборщила, поспішила залагодити цю справу, і в'язнів незабаром звільнили. У всіх містах та околицях, через які вони поверталися додому, їх зустрічали святкові демонстрації, організовані місцевими філіями ліги Хьюма-Ротері.

У 1879 р. комерсант Вільям Тебб (1830-1917) почав видавати журнал, що швидко набув великої популярності, назву якого можна умовно перевести як «Дослідник Вакцинації» (Vaccination Inquirer). Першим редактором став книжний торгівець Вільям Вайт, а після його смерті у 1885 р. цю посаду посів Альфред Мілнз (всі – квакери). У 1880 р. невтомний Тебб, який за два роки до того відвідав США і створив там лігу проти щеплень, заснував Лондонське товариство за скасування обов'язкових щеплень (London Society for the Abolition of Compulsory Vaccination). Якщо ліга Гіббса вела, в основному, роботу у провінції, то створене Теббом товариство сконцентрувалося на лобі-

---

²⁵ Докладніше про це див. *Durbach N.* «They Might As Well Brand Us»: Working Class Resistance to Compulsory Vaccination in Victorian England *Soc Hist Med* 2000; (13)1:45-62. Дякую д-рові Надаву Давидовичу (Тель-Авівський університет), який звернув мою увагу на цю публікацію й люб'язно надіслав мені копії декількох статей, які цитуються у цій главі.

Карикатура 1885 р., на якій зображено «Прищеплювальний анчар» – дерево вакцинації, плодами якого є 40 різноманітних хвороб.

юванні скасування закону 1867 р. у парламенті. У 1896 р. Лондонське товариство та його філії злилися у Національну лігу проти щеплень (National Anti-Vaccination League)²⁶.

Протягом усього періоду, коли нашвидкоруч пеклися мов піріжки нові закони, що знищували конкуренцію щепленням і робили їх обов'язковими на радість медичній спільноті, натуральна віспа, хоча й не зникала ніколи повністю з Британських островів, все-таки, здавалося, дала невеликий перепочинок, так що могло виникнути враження про деяку користь від щеплень. Жорстоке розчарування спіткало як англійців, так і інших європейців на самому початку 1870-х рр. Страшна, небачена досі епідемія натуральної віспи, що сталася на тлі майже тотально щепленого британського населення, повністю розвіяла ілюзії щодо вакцинації. Нараховуючи понад 200 тис. хворих, з яких 42 тис. померли, за своїми розмірами вона перевершила найтяжкі «дощепленеві» загальнонаціональні епідемії. Після цього дуже повільно (зрозуміло, вакцинатори оголосили, що епідемія була наслідком того, що щеплень було *мало*, і в найближчі кілька років, скориставшись суспільною інертністю, домоглися збільшення кількості щеплених), але вірно вакцинальний бізнес на натуральній віспі покотився під укіс. Довіра суспільства до щеплень проти натуральної віспи була підірвана остаточно, хоча до перемоги у боротьбі за право вільного вибору було ще дуже далеко. Медичний істеблішмент і його лобісти у парламенті робили все можливе для збереження законів про щеплення або, точніше буде сказати, вакцинального беззаконня. От лише один, але характерний приклад. У 1880 р. в уряді виникла цілком нормальна і фінансово вигідна для держави ідея про можливі послаблення для непокірних батьків, які не бажають щепити своїх дітей. Передбачалося замінити *багаторазові* штрафи (які часто однаково не платилися) і ув'язнення на *один* досить великий одноразовий штраф. Проти цього люто повстала майже уся «прогресивна медична громадськість» Англії. На боротьбу зі шкідливою пропозицією, що дозволяє відкупитися і вискочити з вакцинального капкану, виступили кращі медичні сили, і до міністра охорони здоров'я відправилася делегація, до складу якої входили президент Королівського товариства (ініціатор організованого протесту), президент Королівської колегії

---

²⁶ Про історію руху проти щеплень (або за скасування їхньої обов'язковості) в Англії див. *Porter D., Porter R. The Politics of Prevention: Anti-Vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England Medical History* 1988; 32:231-252 і, особливо, докладну статтю *MacLeod R. M. Law, Medicine and Public Opinion: The Resistance to Compulsory Health Legislation 1870-1907 Public Law* 1967, pp. 107-128, 189-211. У цих двох статтях даються також короткі біографії головних діючих осіб руху проти щеплень в Англії.

лікарів, президент Королівської колегії хірургів, президент Головної медичної ради. У письмовому вітанні, відправленому пізніше Королівському товариству, його президент заявив, що «скасування повторних покарань за непокору закону є замахом... на можливість застосовувати наукові принципи»²⁷.

Зараз нам важко навіть уявити, якої жорстокості та абсурдності досягла боротьба за обов'язковість щеплень²⁸. У той час як громадськість вимагала ухвалити закони проти насильницьких щеплень, що вбивали, калічили та заражали дітей, лікарі зверталися до парламенту з пропозиціями вважати батьків, чиї нещеплені діти вмерли від натуральної віспи, винними у ненавмисному вбивстві. Зрозуміло, навіть думки про відповідальність за шкоду, заподієну щепленнями, зокрема й за численні випадки смертей і каліцтв після них, у лікарів ніколи не виникало.

Хоча у другій половині XIX ст. почалося стабільне поступове зни-

---

²⁷ Навряд чи може бути дана краща відповідь на питання, хто ж для кого існує – щеплення для народу або народ для щеплень, ніж просте цитування цієї дивовижної за своїм цинізмом фрази.

²⁸ Робітника Томас Хей було оштрафовано та засуджено до ув'язнення судом у 1872 р., і він не встиг навіть розкрити рота й пояснити, що дитина, здоров'ям якої він «зневажав», не роблячи їй щеплення, вже три місяці як була в могилі. Чарльз Вашингтон Най, власник магазину з Чатема, двоє дітей якого вмерли незабаром після одержання щеплення від віспи, відмовився вакцинувати третього, за що й був оштрафований шість разів і один раз посаджений до в'язниці. Коли Чарльз Смолмен з Рочестера був викликаний у суд графства Кент у 1882 р. за відмову щепити дітей, він пояснив судді, що його молодша дитина вмерла від щеплення. Дж. Найт, суддя, заперечив йому: «Навіть якщо це й так, у законі про це нічого не сказано». Нехай самі читачі вирішать, яке ставлення до щеплень та їхніх піклувальників викликали у суспільстві такі випадки... Лікарі, які стоять грудьми за щеплення нині! Вам не соромно ділити таку ганебну спадщину? Помиляться ті, хто вважає, що подібне ставлення лікарів до простих смертних, до «людського матеріалу», залишилося у далекому й безповоротно забутому минулому. Росія, 21-е століття. Читаємо п. 13.12 «Медичних протипоказань до проведення профілактичних щеплень препаратами національного календаря щеплень» (затв. Головним державним санітарним лікарем РФ 9 січня 2002 р.): «Несприятливий сімейний анамнез не повинен бути приводом для відводу від щеплень. Раптова смерть сібса (брата або сестри. – О. К.) у післявакцинальному періоді також не є протипоказанням для проведення вакцинації». Чи заслуговує вакцинований, чия рука написала цю блюзнірську фразу, права називатися людиною? Після тривалого лікування в Санкт-Петербурзькому НДІ фтізіопульмонології у 1996 р. від генералізованої БЦЖ-інфекції помер п'ятирічний хлопчик, щеплений відразу після народження. Через два роки до того ж НДІ надходить з БЦЖ-лімфаденітом його однорічна сестра, насильно (мати чинила опір!) щеплена відразу після народження БЦЖ (повідомлено співробітницею НДІ, яка побажала зберегти анонімність). Як це охарактеризувати, де, в кого шукати управи на таких покидьків і захисту від складених ними інструкцій? Між іншим, загибель одного сина у російській армії є законною підставою для відстрочки призову для іншого. Проте смерть однієї дитини після щеплення, як ми бачимо, «не є протипоказанням для проведення вакцинації».

ження захворюваності практично на всі інфекційні захворювання, що мучили людство з XVII ст., лише віспа – єдина хвороба, проти якої було винайдено «справжній рятівний засіб», ніяк не вгамовувалася²⁹. Були потрібні козли відпущення, і їх легко знаходили в особі противників обов'язкових щеплень. Традиційно ніхто не викликав у вакцинаторів більшої ненависті, ніж ті, хто опирався нав'язуваним щепленням, при тому дуже часто виступаючи навіть не проти останніх як медичної процедури, а лише проти вакцинаторського насильства. Противників щеплень називали маніяками, крикливими фанатиками, неосвіченими підбурювачами, ворогами людства й ін. подібним. Схожих епітетів заслуговували, до речі, і «просто» нещеплені, що навіть не думали втручатися у дебати щодо щеплень: «мішки з порохом», «каналізаційні стоки», «склади горючих матеріалів», «розсадники зарази», «скажені собаки».

Спинити плин історії, однак, вакцинаторам не вдалося. Рух проти щеплень набирав обертів. У низці міст і населених пунктів противники щеплень домоглися більшості серед членів піклувальних рад і заблокували застосування каральних заходів проти тих, хто не підкоряється закону. Флагманом боротьби стало промислове місто Лейстер, в якому у відповідь на арешт і ув'язнення городянина, що відмовився робити своїм дітям щеплення і платити штраф³⁰, у 1869 р. була створена Лейстерська ліга проти щеплень. Під час епідемії 1871-1872 рр., будучи одним з найбільш щеплених англійських міст, Лейстер втратив 358 чоловік (при трьох тисячах хворих), після чого мешканці ухвалили рішення про порушення драконівського закону, взагалі відмовившись від політики масових щеплень на користь санітарного контролю і ранньої ізоляції хворих (з тих пір, немов за змахом чарівної палички, у місті раз і назавжди припинилися епідемії віспи). Власне, лейстерський досвід не був одкровенням. У 1785 р., за 11 років до дженнерівського експерименту на Фіппсі і майже за 100 років

²⁹ Британський «Реджистрар Дженерал» скорботно констатував, що у той час, коли тиф та інші інфекційні хвороби поступово зникають, тільки віспа останнім часом незмінно на підйомі: після майже 30 років обов'язкових масових щеплень вона у 1880 р. на 50% перевищує середній рівень десяти попередніх років! З недавніх робіт можна відзначити книгу Енн Харді (*Hardy A. The Epidemic Streets: Infectious Disease and the Rise of Preventive Medicine, 1856-1900. Oxford, 1993, pp. 110-151*), в якій вона відкрито звинувачує англійську медичну владу у вакцинальній «зашореності», яка межує з віслюковою впертістю і показовій зневазі до методів санітарії й гігієни, через що фактично протягом всього XIX ст. Англії не вдавалося домогтися реальних успіхів у боротьбі з натуральною віспою, скільки б законів не приймали і скільки б щеплень не робили.

³⁰ До 1889 р., коли була створена Королівська комісія (див. далі), санкції в місті були застосовані до 6 тис. чоловік, з яких 3 тис. були оштрафовані, а 34 посаджені до в'язниці.

до лейстерських нововведень, відомий англійський лікар, інокулятор Джон Хейгарт (1740-1827) з Честера писав у своїх «Правилах запобігання натуральній віспі» «1) Не дозволяти нікому, хто не страждає або не страждав раніше на натуральну віспу, заходити до будинку зараженого... 2) Не дозволяти жодному хворому, після появи в нього пухирців, виходити на вулицю або в інше місце скупчення людей. Забезпечити постійний доступ свіжого повітря до кімнати хворого через вікна й двері. 3) Приділяти найретельнішу увагу чистоті. Люди й тварини, а також одяг, меблі, гроші, ліки чи інші предмети, підозрілі на зараженість, повинні бути вилучені з будинку й вимиті, і повинні після цього перебувати ще достатній час на свіжому повітрі...»³¹. Всі ці заходи були відомі, але свого часу на них не звернули уваги, а з появою щеплень й зовсім забули. Ближче до часу згадуваних подій цю ідею знову висунув сер Джеймс Сімпсон (1811-1870), який залишив свій внесок у медицині, започаткувавши використання хлороформу. У своїй статті, опублікованій у «Медікел таймс енд газет» (1868 р.), він заявив про можливість викоринити натуральну віспу, скарлатину та кір шляхом ранньої ізоляції хворих. Мешканці Лейстера підняли на щит гігієну з санітарією замість щеплень, і не помилилися³². В історію Лейстер увійшов ще й наймасовішою демонстрацією проти обов'язкових щеплень, що відбулася 23 березня 1885 р., у якій взяли участь від 80 до 100 тис. людей, що зібралися з усієї Англії. Демонстрація була організована Національною лігою проти обов'язкових щеплень у відповідь на тривалі переслідування батьків, які відмовлялися щепити дітей (у 1885 р. в Лейстері на покарання очікували

---

³¹ Д-р Хейгарт відомий ще й тим, що у 1793 р. він першим заявив про можливість ліквідації натуральної віспи (правда, лише у Великобританії, а не на всій планеті) і запропонував свій план реалізації цього. На його думку, ліквідація віспи могла бути досягнута шляхом масової інокуляції населення, ранньої ізоляції хворих, дезінфекції приміщень й особистих предметів, що перебували в користуванні хворих на віспу, призначенні спеціальних інспекторів, покликаних стежити за виконанням правил й ін. У 1799 р. зі схожим проектом виступив д-р Карл, директор інокуляційного інституту у Брно (*Fenner F. Smallpox...* р. 256). Авторитет Хейгарта як фахівця з натуральної віспи був настільки високий, що Дженнер не вдержався і в 1794 р. написав йому, повідомляючи про підслухані їм «вражаючі» народні перекази про порятункові від натуральної віспи за допомогою коров'ячої. Зрозуміло, що він очікував захоплення, але лист у відповідь був крижаним душем: «Ваше повідомлення щодо коров'ячої віспи й справді досить дивне і вражає, і перебуває в такому протиріччі з усіма останніми спостереженнями, що будуть потрібні найвищою мірою переконливі докази, щоб воно було визнано правдоподібним. Ви пишете, що вся історія цього рідкого явища незабаром буде опублікована, але не вказуєте, Вами або іншим медиком. Так чи інакше, я думаю, що не може бути ніякої довіри народним вигадкам. Автор не повинен допускати нічого, крім того, що він довів своїми власними спостереженнями, як на людині, так і на тваринах» (*Creighton C. History...* v. 2, p. 559).

³² У 1870 р. щеплення робилися 95% немовлят Лейстера, у 1890 р. – лише 5%.

З тис. чоловік!). Завершилася вона спаленням портрета Дженнера та примірника розпорядження щодо обов'язкового щеплення³³. Загалом по Британії демонстрації проти насильства з боку вакцинаторів прокотилися 135 містами та селищами, при цьому у 1876 р. вони відбулися у 58 містах³⁴.

Роблячи тут лише невеликий крок убик проблем навколо вакцинації в ближчій для моїх читачів Росії, про які, як і багато про що інше, мова також піде у мої наступній книзі, відзначу, що у 1870-х роках у Російській імперії також актуальним було питання щодо обов'язковості щеплень (інокуляції були скасовані ще у 1805 р.). Однак Росія тоді була трохи в іншому становищі порівняно з західними країнами, що було пов'язане з її пізнішим соціально-економічним розвитком у XIX столітті. Процес консолідації медичної професії почався лише наприкінці 1870 – початку 1880-х років, а повністю завершився лише на початку XX ст. Лікарями традиційно ставали різночинці, які шукали радше служіння народу, ніж своїй кишені, на відміну від колег у розвинених західних країнах. Крім того, лікарі Російської імперії не мали власних сильних й впливових на всіх рівнях об'єднань, пов'язаних спільними інтересами з соціальною елітою суспільства, якими були, скажімо, Королівська колегія хірургів та Королівська колегія лікарів у Британії. Все це пояснювало, чому в Російській імперії питання щеплень ніколи не набувало тієї гостроти, що була характерна для західноєвропейських країн. На хвилі суспільних дискусій про те, чи потрібні обов'язкові щеплення, у 1873 р. з'явилася робота «Критич-

---

³³ Вакцинатори з нетерпінням чекали «неминучих» епідемій у Лейстері («Боже, покарай Лейстер!»); у 1884 р. «Ланцет» навіть відкрито призвав мешканців міста перед небезпекою чергової (якої за рахунком впродовж сторіччя «рятивних щеплень») епідемії віспи, що поповзла Англією, вдатися до допомоги вакцинацій. Заклики залишилися без відповіді. Щеплень не було, і не було ні епідемії, ні навіть хоча б найменшого, на радість щеплювачам, спалаху. Всього двоє хворих у 1884 р. – і ті виявилися, як на гріх, щепленими... У 1892 р. замість померлого старого та досвідченого доктора, міським санітарним лікарем був призначений молодий д-р Джозеф Прістлі, який поставив дитині з натуральною віспою, яка була на лікарняному карантині, діагноз вітряної віспи. У результаті цієї трагічної помилки в місті занедужали 358 чоловік, з яких 21 (5,8%) померли – небувала для того періоду за своєю малістю як «епідемічна» захворюваність, так і смертність – звичайно боліли тисячі, а вмирали сотні! Якщо виключити цей нещасливий рік, то за 60 років, з 1873 р. по 1933 р., Лейстер втратив від віспи... 50 чоловік (*Fraser S. M. F. Leicester and Smallpox: The Leicester Method Medical History* 1980; 24:315-332). І через сто років адвокати щеплень не могли змиритися з публічною лейстерською ганьбою, що можна бачити хоча б зі злісної статті *Swales J. D. The Leicester anti-vaccination movement Lancet* Oct. 24, 1992; 340:1019-1021, у якій автор-професор вболіває про нещасне населення міста, яким протягом 40 років буцімто попихала «маленька безрозсудна група фанатиків» (*small irrational group of fanatics*).

³⁴ *Ахшарумов Д.* Записка об оспопрививании. Полтава, 1884, с. 6.

ний погляд на віспощення» відомого в історії російської медицини педіатра Володимира Рейтца (1838-1904), який був на той час головним лікарем Єлизаветинської дитячої лікарні у Санкт-Петербурзі. Д-р Рейтц, на підставі як особистого досвіду, так і досвіду багатьох інших, не тільки відкинув будь-яку користь щеплень коров'ячої віспи, але й більш того вказав на те, що вони неминуче призводять до підвищеної захворюваності та смертності дітей³⁵. Наступного року на роботу Рейтца відреагував поборник щеплень д-р Джордж Каррик (1840-1908), який видав брошуру «Чи корисне віспощення». З питанням введення обов'язкового віспощення було доручено розібратися Медичній раді при Міністерстві внутрішніх справ. Вивчивши статистику й аргументи сторін із спірного питання, призначений експертом д-р В. Снігірьов (1830-?) у 1875 р. надав доради записку, зміст якої було надзвичайно важко назвати сприятливим для вакцинації. Снігірьов звернувався на те, що протягом понад три чверті століття щепленнях, дотепер немає ніякої ясності щодо того, як часто і якою «лімфою» варто вакцинувати, тому що кожна нова епідемія змушує прихильників щеплень чергового разу змінювати свою точку зору³⁶. Рішення питання про те, бути чи не бути обов'язковому віспощенню, підкреслив д-р Снігірьов, варто відкласти до того часу, коли буде отримана надійна статистика, якої поки що не існує. Він досить іронічно

---

³⁵ На початку книги Володимир Рейтц повідомив, яким чином його зацікавило питання щеплень: «Вперше сумнів у рятівній ролі щеплення коров'ячої віспи виник у мене під час мого прикомандирування Конференцією Медико-хірургічної академії до Санкт-Петербурзького Виховного будинку. Будучи присутнім у той час при розтинках, я зі здивуванням помітив, що майже завжди більша частина, а то й усі померлі діти, представляли або тільки початок розвитку вакцинних пустул, або ж ці пустули перебували в подальших змінах. Знаючи і переконавшись у тому, що у тутешньому Виховному будинку тільки здоровим дітям прищеплюється віспа, я мимоволі задався питанням, яким чином ще так недавно здорові діти з'явилися на секційному столі і при розтині представляли то ті, то інші хворобливі зміни, що були причиною їхньої смерті. У числі цих хворобливих змін, як я міг переконатися, перше місце за кількістю і значенням займали бешихові процеси... тобто такі захворювання, які відбулися безпосередньо від прищеплювання коров'ячої віспи і де, отже, смерть дитини прямо обумовлювалася насильницьким внесенням до її організму тваринної отрути вакцини, хоча й з метою врятувати її від можливого захворювання на віспу у майбутньому. Це й спонукало мене вже у 1863 році в моїй дисертації... навести наступне положення: одною з головних причин величезної смертності у Виховному будинку є віспощення» (*Рейтц В. Критический...* с. 7-8).

³⁶ На це пізніше також вказав д-р Н. Черепнін у своїй доповіді у Товаристві Петербурзьких практичних лікарів: «Сама лише велика кількість лімф вже не свідчить на користь будь-якої з них... Захворювання справжньою віспою та щепленою по суті два окремі процеси, що можуть одночасно протікати у тій самій людині, нітрохи не впливаючи один на одного». Логічний висновок доповідача: «Найнадійнішим засобом обмеження загального зараження варто визнати створення спеціальних госпіталів для заразних хворих взагалі й віспяних особливо» (*Голос* 5.02.1883, с. 2-3).

висловився щодо обіцяних чудес порятунку від віспи за допомогою щеплення коров'ячої віспи: «Вічно юне і вічно нерозв'язане питання знов постало, коли віспяні епідемії звернули на нього увагу суспільства. Довіра суспільства до захисної сили віспощеплення певною мірою похитнулася, коли воно побачило, що віспяні епідемії не тільки не припиняються, але, навпаки, проходять частіше й напруженіше, що вони забирають як щеплених, так і нещеплених. Коли люди, здивовані й певною мірою обдурені у своїх надіях, звертаючись до лікарів, чули від них лише, що цей засіб вимагає повторення, щоб бути ефективним, повторення майже нескінченного: потрібна вакцинація, ревакцинація, повторна ревакцинація і, нарешті, щоб захиститися за появи кожної віспяної епідемії необхідно теж щепити віспу... Уважно прислухаючися до голосу жерців віспощеплення, суспільство чуло теж саме: поза епідемією вони повторювали про повне знищення захисним щепленням сприйнятливості до віспяної зарази в організмі на певний строк, а ледь починала загрожувати епідемія, як вони забували про знищення сприйнятливості й говорили, що потрібно повторювати щеплення...»³⁷.

Снігірьову вторував відомий російський патологоанатом проф. Михайло Руднев (1837-1878), який написав у своїй записці до Медичної ради: «Будь-який санітарний захід тільки тоді може бути зроблено обов'язковим, коли він задовольняє двом істотним вимогам: 1) якщо застосування цього заходу дійсно веде до мети; 2) якщо він не пов'язаний із жодними шкідливими наслідками... Досвід та довгострокові спостереження доводять, що обов'язкове віспощеплення ні в якому випадку не може задовольняти ні тій, ні іншій вимозі»³⁸. У 1884 р. вийшли «Записка об оспопрививании» петрашевця д-ра Дмитра Ахшарумова (1823-1910) та «Мнимая польза и действительный вред оспопрививания» д-ра Лева Бразоля (1854-1927), який пізніше став провідним російським гомеопатом і представником російської гомеопатії на міжнародній арені. Рік потому він також опублікував роботу «Дженнеризм и пастеризм. Критический очерк научных и эмпирических оснований оспопрививания», а у 1901 р. до теми марності та шкоди щеплень знову повернувся Ахшарумов, видавши книгу «Оспопрививание как санитарная мера». Імовірно, це

³⁷ «Записка об оспопрививании и о значении статистики оспопрививания, представленная в Медицинский совет заведовавшим оспопрививанием в Петербурге совещательным членом Медицинского совета, доктором медицины В. С. Снегиревым, по случаю предполагаемого введения оспопрививания в Империи» *Правительственный вестник* 29.11.1875, № 267.

³⁸ Руднев М. По вопросу о введении обязательного оспопрививания в России *Журнал для нормальной и патологической гистологии и клинической медицины* 1875, ноябрь-декабрь, с. 573-580.

була остання велика публікація з цієї проблеми до 1917 р. Хоча в деяких земствах щеплення намагалися нав'язувати населенню, і, крім того, вони були обов'язковими для службовців залізничного транспорту, рекрутів та гімназистів, до самого перевороту 1917 р., закону, що вимагав масового віспощення, у Російській імперії ухвалено так і не було, а тому багато людей, які мали думку про щеплення відмінну від думки медичного істеблішменту³⁹, просто не вважали за потрібне вести нескінченну полеміку.

Наприкінці XIX – початку XX ст. вдалою була боротьба противників щеплень і в США, де до 1905 р. лише 11 штатів мали закони про обов'язкові дитячі щеплення, і при цьому жоден насправді не намагався їх нав'язати⁴⁰. Однак того року відбулася дійсно фатальна подія, яка мала далекосяжні наслідки – у справі про право на відмову від віспяних щеплень «Джекобсон проти штату Массачусетс» Верховний суд США ухвалив присуд на користь штату і, відповідно, на користь обов'язкових щеплень, спираючись у своєму рішенні на такий сумнівний аргумент, як думка медичної більшості. Це скоростигле та невиважене рішення стало чудовим подарунком всім тим, хто мав відношення до заробітку на вакцинах, і стало прецедентом у ході наступного перетворення щеплень на обов'язкову процедуру в усіх штатах, хоча до застосування реального насильства щодо вільних громадян у будь-який період американської історії справа доходила дуже рідко⁴¹. Тут доречно буде нагадати, що в той са-

---

³⁹ При цьому заслуговує бути відзначеним те, що й «відсталі» російські академічні кола, на відміну від «просунутих» західноєвропейських, далеко не були одностайними у своєму відношенні до щеплень. Так, на запит про користь віспощення, заданий Харківською губернською земською управою в 1869 р., представники медичного факультету Харківського університету відповіли, що «важко привести вчення про віспощення в згоду з основами наукової гігієни і патології, і ще важче привести наукові докази на користь віспощення». Цит. за *Бразоль Л. Е.* Мнимая польза и действительный вред оспопрививания. СПб, 1884, с. 2.

⁴⁰ Про коротку історію антиприщеплювального руху в США і деяких його аспектах на прикладі Портленда (Орегон) див. *Johnston R. D.* The Radical Middle Class: Populist Democracy and the Question of Capitalism in Progressive Era Portland, Oregon. Princeton University Press, 2003. Зокрема, автор підкреслює: «В останні десятиліття XIX ст. опозиція щепленням придбала статут справжнього, хоча і стрибкоподібного, масового руху». У деяких штатах змушені були скасувати вже прийняті закони про обов'язкові щеплення через суспільні протести. Широ дякую проф. Роберту Джонстону, який люб'язно надав у моє розпорядження матеріали майбутньої книги під час свого візиту до Ізраїлю в 2001 р.

⁴¹ Зрозуміло, в армії і на флоті, а також у в'язницях, справа розглядалася зовсім по-іншому. От як Джек Лондон описує свій досвід отримання щеплень у в'язниці у оповіданні «Зцапали» (1907): «Вишикувавшись тісною лавою, у потилицю один до одного, причому задній тримав руки на плечах переднього, ми перейшли до іншої великої зали. Тут нас вишикували біля стінки, наказавши оголити ліву руку.

мий час ще не скрізь у США відмовилися від такого методу універсального лікування всіх хвороб, як кровопускання, а в середині XIX ст. (до широкого поширення еретичного гомеопатичного вільнодумства, що не тільки відкидало будь-яку користь кровопускань, але й клеймувало їх як процедуру, що беззаперечно шкідлива для здоров'я) їх у якості «високоєфективного методу» підтримувала не просто більшість, а *переважна більшість* американських лікарів, серед яких були й університетські професори. За логікою Верховного суду, якби тоді в будь-якому штаті було ухвалено закон про обов'язкове кровопускання як метод профілактики інфекційних захворювань, то «думка медичної більшості» повинна була безумовно переважити право громадянина на вибір іншого методу порятунку своєї тлінної плоті або навіть взагалі відмови від лікування⁴².

Студент-медик, що практикувався на такій худобині, як ми, обійшов ряд. Він робив щеплення ще вчетверо проворніше, ніж цирюльники робили свою справу. Нам веліли дотримуватися обережності, щоб не зачепити за що-небудь рукою, поки не підсохне кров і не утвориться струпики, і розвели нас по камерах. Тут мене розлучили з моїм новим приятелем, але він все-таки встиг шепнути мені: «Висмокчи!». Як тільки мене замкнули, я начисто висмоктав ранку. Потім я бачив тих, хто не висмоктав: у них на руках утворилися жакливі виразки, у які вільно ввійшов би кулак. Самі винуваті! Могли б висмоктати...» (*Джек Лондон* Собрание сочинений в четырнадцать томах. М., 1961, т. 5, с. 439). Щодо вакцинаторських розправ із громадянами за допомогою поліції див. *Albert M. The Last Smallpox Epidemic in Boston and the Vaccination Controversy, 1901-1903 N Engl J Med* February 1, 2001; 344:375-379. Відмінною статтею доходу американських лікарів були обов'язкові щеплення емігрантам. У памфлеті «Листи китайця» (1870) Марк Твен пише від імені емігранта з Китаю: «Я сказав хазяїнові, що якщо він не має нічого проти і не має потреби в моїй допомозі, я хотів би небагато прогулятися і подивитися місто. Я не хотів показати йому, що трохи засмучений прийомом, який мені був зроблений у великому притулку всіх пригнічених, і тому я посміхався й намагався говорити весело. Але він сказав: «Постривай трохи, тобі треба зробити щеплення, щоб ти не занедужав на віспу». Я посміхнувся і відповів, що я вже хворів на віспу, у чому легко переконалися, глянувши на рябинки на моєму обличчі, і тому мені немає потреби робити те, що він називає щепленням. Але він заперечив, що такий закон і що щеплення мені уникнути неможливо. «Доктор не відпусти тебе без щеплення, – сказав він, – тому що, за існуючим законом, він щепить віспу всім китайцям, що приїждять, і бере за це по десять доларів з кожного, і ти можеш бути спокійний, що жоден доктор не стане втрачати свій заробіток тільки тому, що якийсь китаєць мав дурість перехворіти на віспу в себе на батьківщині». Прийшов доктор, виконав свою справу і забрав мої останні гроші – десять доларів, які дісталися мені ціною дворічної праці і бідкування. О, якби ті, хто створив цей закон, знали, що в цьому місті живе безліч докторів, які з радістю робили б щеплення за долар або півтора, вони, звичайно, ніколи не стали б стягувати таку високу плату з бідного, беззахисного ірландця, італійця або китайця, які тікають до цієї обітованої країни, щоб врятуватися від голоду і нестатку» (*Марк Твен* Избранное. М., 1949, т.1, с.280).

⁴² Стисло сумна історія цієї судової справи викладається у розділі «Обов'язкові щеплення: як це трапилося?» (*Mandatory Vaccinations: How Did It Happen?*) книги Култера і Фишер, про яку мова йтиме у розділі, присвяченому кашлюку (*Coulter H. L., Fisher B. L. A Shot in the Dark. NY, 1991, pp. 197-198*).

До речі, не скрізь у світі боротьба зі щепленнями йшла винятково мирним шляхом. Спроба нав'язати обов'язкові щеплення у 1904 р. в Ріо-де-Жанейро призвела до масових заворушень та людських жертв, після чого влада визнала за краще негайно скасувати закон⁴³.

Повернемося на батьківщину вакцинацій. У 1880-х рр. на тлі тривалої боротьби, що ставала все жорсткішою, противники щеплень (або їхньої обов'язковості) одержали несподівану і досить відчутну підтримку з боку «зрадників лікарського стану» – професора анатомії Кембриджського університету Чарльза Крейтона (1847-1927)⁴⁴ та професора порівняльної патології й бактеріології Королівського коледжу в Лондоні Едгара Крукшенка (1858-1928). Дві книги Крейтона⁴⁵ і особливо його стаття про щеплення у дев'ятому виданні «Британської енциклопедії» (1888)⁴⁶ справили ефект бомби, що розірвалася. Крейтон не тільки відкинув будь-яку користь щеплень коров'ячої віспи, пов'язуючи їх з сифілісом, але й відкрито оголосив Дженнера, головного гурма вакцинаторів, жадібним шахраєм та шарлатаном. Крукшенк у своїй праці «Історія та патологія щеплень» (1889), не даючи, на відміну від Крейтона, надто емоційних оцінок, на підставі великого історичного матеріалу також відкинув будь-яку користь від щеплень, як коров'ячої віспи, так і кінського мокреця. Такий розвиток подій вже серйозно змінював ситуацію. Доти, поки протестували самі «невігласи», «дурні» та «крикливі фанатики», їх можна було ігнорувати. Поява книг відомих професорів і, особливо, статті у «Британській енциклопедії», до якої залучалися статті винятково

---

⁴³ Див. Meade T. «Civilizing Rio de Janeiro»: the public health campaign and the riot of 1904 *J Soc Hist* 1986; (20)2:301-22.

⁴⁴ Чарльз Крейтон, автор знаменитої класичної праці «Історія епідемій у Британії» (1891-94), був, імовірно, одним з найбільших істориків епідеміології й одним з найбільш талановитих і освічених європейських вчених XIX – початку XX століть. Тих, кого цікавить біографія Крейтона, я відсилаю до статті Cook G. C. Charles Creighton (1847-1927): eminent medical historian but vehement anti-Jennerian *Journal of Medical Biography* 2000; 8:83-88, й особливо до детального нарису Е. Андервуда «Charles Creighton, the man and his work», опублікованому у другому виданні «The History of Epidemics in Britain» (1965), vol. 1, pp. 43-135. Дякую д-рові Дж. Куку (Wellcome Institute for the History of Medicine, London), який люб'язно надіслав примірник своєї статті.

⁴⁵ «Природна історія коров'ячої віспи і прищеплювального сифілісу» (1887) і «Дженнер і щеплення: дивний розділ з історії медицини» (1889).

⁴⁶ Показово, що з низки надрукованих у США репринтів дев'ятого видання Британської енциклопедії, стаття Крейтона... була викинута! Як відомо, свобода слова, тим більш у наукових питаннях, означає, що говорити можна все, крім того, що говорити не можна.

Професор Чарльз Крейтон (1847-1927).

кращих фахівців-спеціалістів у своїх галузях, відзначала собою принципово новий етап у суперечці щодо щеплень. Навряд чи могла сильновтішити вакцинаторів поява на стороні противників щеплень відомого вченого-натураліста Альфреда Рассела Уоллеса (1823-1913), який разом із Дарвіном створив теорію природного відбору⁴⁷, а також драматурга Джорджа Бернарда Шоу (1856-1950)⁴⁸ та філософа й соціолога Герберта Спенсера (1820-1903), які не потребують особливого представлення читачам.

У 1882 р. представник бунтуючого Лейстера в парламенті П. Тейлор (1810-1892), почесний президент Лондонського Товариства підтримки скасування обов'язкових щеплень, з подачі Вільяма Тебба вніс приватний законопроект, який закликав до повного скасування закону 1867 р. Законопроект було відкликано після першого читання, але свою роль він відіграв – була привернута увага преси та незалежних парламентарів. У червні 1883 р. Тейлор спробував ще раз. Законопроект також було провалено, але тактичної мети вдалося досягти й цього разу: парламентські дебати Тейлор використав, щоб затаврувати жадібність та нерозбірливість медичної професії та її показову зневагу до методів санітарії та гігієни на підтримку доходів від щеплень⁴⁹. У 1885 р. Тейлора замінив Джеймс Піктон. У 1888 р. він вимагав парламентського розслідування за фактами шаленого переслідування інакомислення щодо щеплень у місті, та того ж року депутат від Манчестера Джекоб Брайт

---

⁴⁷ Перу Уоллеса належать відомі памфлети проти щеплень «Щеплення виявилися марними і небезпечними» (1885, 2-е вид. у 1889), «Щеплення – обман, примус до них – злочин» (1898) і «Короткий виклад доказів, що щеплення не запобігають віспі, але на ділі збільшують захворюваність на неї» (1904), що свого часу наробили чимало галасу і сильно підірвали позиції вакцинаторів. Уоллес був запрошений до Королівської комісії, але відмовився ввійти до її складу і виступав лише як свідок. Його слова, слова вченого зі світовими ім'ям, сказані під час свідчень, заслуговують бути винесеними до епіграфу будь-якої медичної книги: «Свобода є набагато значнішою та важливішою, ніж наука». На жаль, автор порівняно недавньої статті про боротьбу Уоллеса проти щеплень виявився необізнаним з історією натуральної віспи, а тому і нездатним до об'єктивної оцінки його робіт, вільної від стандартних вакцинаторських кліше, що значно знизило цінність публікації. Див. *Scarpelli G.* «Nothing in nature that is not useful». The anti-vaccination crusade and the idea of 'harmonia naturae' in Alfred Russel Wallace *Nuncius* 1992; (7)1:109-30.

⁴⁸ Шоу якось свідчив: «Під час останньої великої епідемії на рубежі сторіч я був членом Комітету охорони здоров'я Лондонського округу і побачив, як статистика підтримує віру в щеплення. Це робиться шляхом присвоєння всім хворим, які мають ревакцинації, діагнозів пустулярної екземи, варіолоїда (м'якої форми віспи. – О. К.) – та взагалі чого завгодно, аби не самої віспи». Тоді ж він додав, що якби були встановлені дійсні цифри (захворюваності та смертності щеплених), то вони налякали б й Ірода. Шоу також належить відомий афоризм: «Доктор – такий же добрий консультант з питань щеплень, як м'ясник – з питань вегетаріанства».

вніс законопроект, що вимагав повного скасування закону 1867 р. І знову законопроект було провалено.

Зрозумівши, що парламентська більшість буде продовжувати блокувати спроби скасувати закон, противники щеплень змінили тактику. До кінця 1880-х рр. вони мали у своєму розпорядженні 111 громадських об'єднань, підтримку таких фігур, як Крейтон та Крукшенк, а також детальну статистику, яка повністю спростовує висновки вакцинаторів про рятівну роль щеплень. Статистичні звіти були підготовлені Олександром Вілером (1841-1909), «статистичним директором» Лондонського Товариства підтримки скасування обов'язкових щеплень. 5 квітня 1889 р. Піктон звернувся до міністра внутрішніх справ з вимогою призначити Королівську комісію. Вимога була задовільнена. Вакцинатори зустріли цю звістку з неприхованим озлобленням, найм'якшим проявом якого була заява «Ланцета» про те, що вивчення питання про необхідність щеплень проти віспи так само необхідно, як і вивчення питання про необхідність існування рятувальних човнів або пожежних. Одна тільки думка про те, що треба ще досліджувати питання, що дев'яносто років потому вже було «науково досліджене» ними, здавалася апологетам тотальної вакцинації обурливою ерессю. У травні того ж року королева затвердила склад комісії. Очолив її колишній головний суддя лорд-канцлер Гершель (1837-1899).

На відміну від кричуще некомпетентної парламентської комісії 1802 р. з бравим адміралом Берклі на чолі, створеної заради піднесення Дженнера та його бізнесу, цього разу до створення комісії поставилися серйозніше, хоча, зрозуміло, уряд подбав про те, щоб безсумнівна більшість належала до «правильного» табору. Із тринадцяти членів комісії дев'ять (п'ять медиків та чотири юристи) були переконаними поборниками щеплень, троє (включаючи Піктона) – такими ж противниками, та один вважався «нейтральним». Комісія працювала сім років, провела 130 засідань і заслухала 187 свідків. Хоча ні у кого не викликало сумнівів те, що щеплення залишаться священною коровою і, в як би не повернулася справа, вони будуть виправдані та усіляко підтримані, але опозиція максимально використала отриману трибуну для досягнення своєї мети. Противники щеплень

---

⁴⁹ У статті, яка аналізує різні аспекти державної політики в галузі щеплення проти натуральної віспи, на прикладі Німеччини автор чітко показує, що саме щеплення і ніщо інше були чудовим засобом для стрімкого розвитку медичного співтовариства у цілому та лікарів у першу чергу, з метою збільшення їхніх доходів та різкого підсилення впливу на суспільство. Див. *Huerkamp C. The History of Smallpox Vaccination in Germany: A First Step in the Medicalization of the General Public J Contemp Hist* Oct. 1985; (20)4:617-635.

були у всеозброєнні, і вже перші засідання показали, що легкої та приємної роботи для консервативних членів комісії не буде. Першим свідком був Джон Саймон (1816-1904), у минулому головний санітарний лікар, який вважався провідним експертом зі щеплень. Допитуючи його, Джеймс Піктон і його однодумець д-р Вільям Коллінз довели цілковиту плутанину та нісенітницю, що панували як у голові самого Саймона, так й інших вакцинаторів. Стало очевидно, що не існує ні точної статистики, що нібито свідчить про успішність щеплень (наявність якої постійно підкреслювали їхні адвокати), ні обліку кількості ускладнень після щеплень, ні відомостей про характер і склад застосовуваних вакцинальних лімф, не кажучи вже про їхню уніфікацію, ні мінімального уявлення про те, скільки потрібно щеплень, щоб той, хто одержав їх, вважався захищеним, ні навіть того, які саме утворення на шкірі та у якій кількості повинні вважатися такими, що свідчать про успішність щеплень. Наступною жертвою Піктона й Коллінза став Вільям Огл, начальник відділу статистики при Службі реєстрації актів громадянського стану. Піктон легко довів, що ніяких серйозних свідчень на користь того, що щеплення знизили смертність від натуральної віспи, вакцинатори надати не в змозі. Звісно, Тебб не забував публікувати «відомості з полів» у своїй газеті, публіка його слухала, і стало зрозуміло, що справа набуває небажаного спрямування. Більшості на чолі з лордом Гершелем доводилося вдаватися до не дуже порядних заходів, щоб не допустити нових викриттів. Так, не було запрошено професора гігієни й санітарної статистики Бернського університету Адольфа Фогта (1823-1907), який був на той час, імовірно, найбільшим європейським експертом у питанні захворюваності на натуральну віспу, та висловив готовність прибути до Лондона і дати свідчення. Комісія лише приєднала його звіт, без будь-якого аналізу, до інших матеріалів. Не було вивчено динаміку інфекційної захворюваності у XIX ст. – комісія зосередилася, та і то не належним чином, на самій лише віспі. А тим часом, як показав Альфред Рассел Уоллес у своєму памфлеті «Щеплення виявилися марними й небезпечними», у першій третині XIX ст. у Лондоні відбувалося зниження захворюваності на *всі* інфекційні хвороби, причому на віспу, від якої робилися щеплення, *повільніше за все*. Він зазначив, що зниження захворюваності мало бути приписане поліпшенню водопостачання, створенню скверів і парків, різкому зменшенню скупченості проживання завдяки активному будівництву на околицях міста, поліпшенню якості доріг, і, відповідно, забезпеченню населення доброякісними свіжими продуктами, зокрема овочами, будівництву нових цвинтарів винятково за межами міської межі й поступовому закриттю старих у самому

місті й ін.⁵⁰ Комісія ж, просто взявши захворюваність у відриві від усього цього, і побачивши «на початку століття віспи було більше до щеплень – стало менше після щеплень», зробила в «Звіті більшості» (див. далі) висновок про те, що щеплення знижують захворюваність на натуральну віспу. В заслугу комісія повинно бути поставлене те, що вона, охоче або не дуже, але присвятила 1890 р. вивченню лейстерського досвіду і уважно поставилася до аргументів голови лейстерської опозиції, члена міської піклувальної ради, інженера-сантехніка Дж. Т. Біггса, непримиренного противника вакцинального примусу (за відмову робити дітям щеплення і сплачувати накладений на нього судом штраф судовими виконавцями були продані речі з його будинку). Біггс надав Королівській комісії матеріали, пізніше залучені до її четвертого звіту, де у 56 таблицях та на 13 діаграмах продемонстрував повну неефективність щеплень для запобігання натуральної віспи. Крім того, він показав, що у період відмови від щеплень захворюваність і на інші інфекційні хвороби знизилася до рівня, якого Лейстер не знав за всю свою історію. З таблиць випливало, що максимальна дитяча смертність у Лейстері випадала на роки максимального охоплення щепленнями (1868-1872). При цьому дитяча смертність, за статистикою Біггса, неухильно знижувалася з 1852 по 1860 рр., коли у місті значно покращився санітарно-гігієнічний стан; зростати вона почала лише із введенням обов'язкових щеплень. Біггс також зробив заяву перед комісією та відповів на задані йому запитання. Не підтримавши у своїй більшості думок про неефективність і шкідливість щеплень, комісія, проте, взяла за варіант можливої державної політики контролю натуральної віспи саме лейстерський метод, що передбачав відмову від масових щеплень як засобу профілактики, ранне

---

⁵⁰ Колега Уоллеса, проф. Карло Руата з університету Перуджі (Італія), матеріали якого Уоллес використав у роботі над цим памфлетом, написав велику статтю «Щеплення в Італії», що була опублікована у «Нью-Йорк медикел джорнел» 22-го липня 1899 р. У ній він стверджував, що Італія – одна з найбільш вакцинованих країн світу, якщо взагалі не найвакцинованіша, що довести він брався за допомогою математики: протягом 20 років, з 1865 по 1885 р., кількість щеплених досягала 98,5%. Але епідемія 1887-89 р. довела, наскільки безглузда була надія на щеплення. Смертність від віспи набагато перевершила таку «дощепленевого» періоду. У 1887 р. було 16 249, в 1888 р. – 18 110, і в 1889 р. – 13 413 померлих від віспи. Особливо показовим є приклад сицилійського містечка Вітторія, який наводить Руата, де при населенні у 2 600 жителів, віспа під час цієї епідемії стала причиною смерті 2 100 з них! Руата писав: «Чи можете ви назвати мені що-небудь, що було б гірше цієї епідемії? Населення... було повністю щеплене; я одержав від місцевої влади декларацію, що все населення щепилося два рази на рік протягом останніх років... Всі щеплення робилися тваринною лімфою».

повідомлення про захворювання і якнайшвидшу ізоляцію хворого, а також активну дезінфекцію його речей і житла. Передбачалися щеплення тим, хто був у контакті з хворим і вірив у їхню ефективність та мав бажання їх отримати⁵¹.

Вже перші роки активної роботи комісії виявили настільки несприятливі тенденції для щеплень, що після 90 засідань, на яких були заслухані 135 свідків, та публікації чотирьох поточних звітів, лорд Гершель спробував пом'якшити ситуацію, видавши у 1892 р. попередній звіт, у якому рекомендував скасувати повторні покарання за ухилення від виконання закону 1867 р. Це викликало крайнє невдоволення та роздратування як медиків, так і уряду, який не очікував раптової появи цього головного болю. По гарячих слідах пропозиції лорда Гершеля у 1893 р. був знову поданий законопроект, що вимагав скасування закону 1867 р., і знову був провалений у першому читанні.

Членам комісії були надані відомості загалом про шість тисяч випадків важких хвороб, що розвилися після щеплень, вісімсот з яких закінчилися смертю (навіть чи можуть бути сумніви, що це був лише зовсім невеликий відсоток від дійсної кількості нещасть, які спричинили щеплення).

У 1896 р. Королівська комісія закінчила свою роботу. Результатом стали прямо протилежні думки її членів, що й було зафіксовано у підсумковому документі. Більшість підписала «Звіт більшості», меншість – «Звіт меншості». Хоча в цілому висновок більшості комісії був на користь щеплень, недобрі передчуття медичної галузі виправдалися. Вакцинальний ритуал багато в чому тримався на примусі та страху, і саме лише створення комісії додало сміливості багатьом батькам. З початку роботи комісії відсоток щеплених дітей почав неухильно знижуватися, тому що влада на місцях, очікуючи публікації результатів роботи комісії і вже здогадуючись, якими вони будуть, припинили застосовувати колишні, досить

---

⁵¹ У згадуваній вище (див. прим. 33) статті її автор, Дж. Свейлс, заявляє, посилаючись на представника «Ланцета», що інспектував «лейстерське диво» у 1886 р., що щеплення всім, хто був у контакті з хворим на віспу, були невід'ємною частиною програми. Крім того, у статті повідомлялося, що програма Бігса, маючи на меті боротьбу з насильством та карантинними заходами здійснювала ще більше насильство, ніж те, що було пов'язане зі щепленнями – в цьому нібито було «внутрішнє протиріччя» лейстерського руху. Ці повторювані й нині жалюгідні вигадки були спростовані ще Головним санітарним інспектором Лейстера Ф. Брейлі, який повідомив Королівській комісії, що з 183 чоловік, направлених у карантин (у госпіталі) з 1877 р. (рік введення нової системи) по 1886 р., не менш ніж 133 чоловік не одержували ніяких щеплень, а інші одержали їх за власним бажанням. Крім того, 15-20 чоловік взагалі відмовилися підкоритися вимозі карантину, і ніяких заходів до них застосовано не було.

непопулярні, санкції стосовно непокіних батьків. Рекомендація 1892 р. ще більше підбадьорила прихильників відмови від щеплень. У підсумку, крім висновків суто медичного характеру (так, комісія підтвердила можливість передачі сифілісу при вакцинаціях при переносі матеріалу для щеплень за методом «від руки до руки» і заявила про необхідність перейти винятково на телячу «лімфу»), вона рекомендувала надати батькам право на відмову від щеплень «за міркуваннями совісті».

Вакцинатори не тільки намагалися ігнорувати рекомендацію комісії у своїй практиці, але й почали контрнаступ. Хоча рекомендація *de jure* не набула ще форми закону, *de facto* кількість щеплених після її обнародування почала скорочуватися ще швидше. На тлі стрімкого зниження обсягів щеплень, комітет з парламентських законопроектів Британської медичної асоціації вніс у 1898 р. пропозицію про те, щоб функції примусу та покарання за непокору закону про обов'язкові щеплення були передані від міських піклувальних рад, що часто контролювалися або відвертими противниками щеплень, або просто людьми, які не бажали брати участь у цькуванні інакомислячих, спеціальним чиновникам зі щеплень, які призначалися державою. Але ця партія вакцинаторами була вже програна. Коли слухняні вказівкам свого начальства медики серед парламентарів, що готували законопроект, спробували не включити до нього пункту щодо свободи вибору, це призвело до такого розпалу пристрастей у парламенті, до такої хвилі громадського обурення й такого катастрофічного падіння популярності консерваторів, які знаходилися тоді при владі, що лорд Артур Бальфур (1848-1930), лідер торі, який сам симпатизував руху проти щеплень, поспішив виправити цю помилку, і необхідна поправка була повернута на місце. Ухвалений того ж 1898 р. закон про щеплення (*Vaccination Act*) передбачив можливість відмови за міркуваннями совісті, обмежив штрафи двома (або одним на суму двох) і вимагав використання винятково глицеризованої телячої лімфи. Про те, як чекали англійці на цей закон, можна судити хоча б з кількості тих, хто скористався правом на відмову від щеплень дітям: до кінця 1898 р. місцевою владою було видано 203 413 сертифікатів «відмовника за міркуваннями совісті», що звільнили від щеплень не менш ніж 230 тис. британських дітей. Однак сформульована законом 1898 р. вимога до батьків надати місцевій владі «задовільний доказ того, що відмова дійсно робиться за міркуваннями совісті» була занадто розпливчата і дозволяла дуже багато вільних тлумачень, чим не забарилися скористатися вакцинатори. Вони різко підсилили тиск на місцеву владу, вимагаючи обмежити кількість

таких сертифікатів⁵², щоб не допустити краху вакцинного бізнесу. Крім того, у відповідь на ухвалення небажаного закону в 1898 р., наступного року була створена Імперська ліга вакцинації (Imperial Vaccination League), яка розгорнула активну пропагандистську роботу. Під тиском вакцинаторів у наступні роки кількість виданих сертифікатів різко знизилася, і громадське невдоволення з приводу вихолощування з таким трудом здобутого закону відразу ж відродило до життя ліги проти щеплень. Дорога вже була протоптана, і потрібно було лише кілька років активної боротьби, щоб поставити крапку. У 1907 р. лібералами було ухвалене нове формулювання закону про щеплення, яке знищило останню лазівку вакцинаторів. Тепер батькам було потрібно лише декларувати відмову від щеплень на підставі власних переконань, без будь-яких «задовільних доказів» – як це й пропонувалося з самого початку, але було відкинуто Бальфуром, який вбачав у такому формулюванні закону надто велику поступку протищепленевому лобі у парламенті. Тут цікаво відзначити, що лейстерські радикали не вдовольнились і цим, продовжуючи відмовлятися щепити своїх дітей без будь-яких декларацій, і вважаючи необхідність декларувати відмову також порушенням їх священних громадянських прав. Ця безглузда виснажлива війна тривала ще декілька років, поки нескінченні скандали, зокрема й у парламенті, куди Лейстер незмінно делегував противників щеплень, і стійкість городян не змусили вакцинаторів погодитися на протищепленеву вольницю у тому вигляді, як її розуміли лейстерці. Законодавча ж обов'язковість щеплень, до якої закон від 1907 р. робив лише одне виключення у вигляді відмови за переконаннями, була остаточно ліквідована в Англії лише у 1948 р. Після 1907 р. активність руху проти щеплень поступово зійшла нанівець – мету було досягнуто.

Був, втім, ще один фактор, що до деякої міри змусив британських лікарів і виробників лімф для щеплень примиритися з неминучою

---

⁵² Наприклад, закон взагалі не пояснював, що варто розуміти під «міркуваннями совісті» і, відповідно, «задовільними доказами» їхньої наявності, й чиновники на місцях відмовляли робітничим родинам у праві на відмову від щеплень на тій підставі, що батьки малоосвічені і не можуть продемонструвати, що розуміються на темі. У законі не було чітко сказано, хто з батьків має право заявляти про бажання відмовитися від щеплень. У ті часи вважалося, що виключним правом приймати рішення щодо дитини володіє тільки батько (і тому саме на батьків накладали стягнення за «нехтування здоров'ям дитини», див. прим. 28), у той час як найчастіше противницями щеплень були матері, які набагато краще за працюючих з ранку до вечора батьків могли бачити наслідки вакцинації. Див. *Durbach N. Class, gender, and the conscientious objection to vaccination: 1898 – 1907 Journal of British Studies* Jan 2002(41); 1:58-83.

втратою віспощепленевого заробітку. Наприкінці 1870-х – початку 1880-х рр. французький хімік Луї Пастер (1822-1895), який займався бактеріологією, запропонував свій метод послаблення «кореню» різних інфекційних хвороб, проклавши тим самим дорогу до створення нових вакцин⁵³. Полягав він у послідовних розведеннях продуктів хвороби, що містять у собі збудника, з метою послаблення вірулентності останнього. Назвати цей метод новим просто не повертається язик, тому що Пастер «відкрив» те, що гомеопатам було вже відомо і практикувалося ними понад півстоліття. В основі своєї ідеї використовувати ліки за принципом «чим забився, тим і лікуйся», видозміненому на «чим можеш забитися, тим заздалегідь і захистися», зрозуміло, ґрунтувалася на старій інокуляційній практиці. Але нічого нового не було й у пропозиції послідовно послабляти отруйну речовину, призначену створити несприйнятливість до хвороби. З самого початку XIX ст. послабленням початкової діючої речовини займався засновник гомеопатії Самуїл Ганеман, а пізніше і всі його послідовники. Ідею використання продуктів хвороби у вигляді гомеопатичних препаратів, тобто у розведеній і потенційованій формі, для лікування тієї самої хвороби висловив у 1828 р. майбутній засновник американської гомеопатії та один з найвидатніших світових гомеопатів д-р Костянтин Герінг (1800-1880). Того року вперше стало відомо про ізопатію (лікування не за ганеманівським принципом *подоби*, а за принципом *тотожності*; не *similia similibus curantur*, а *aequalia aequalibus curantur*) з його статті «Додаткові відомості про отруту змій», опублікованої в «Архіві Штапфа» (том 10, зошит 2, с. 24). У цій статті Герінг запропонував використовувати виготовлені за законами гомеопатії (тобто розведені й потенційовані) продукти натуральної та коров'ячої віспи (останньої – виходячи з твердження французьких лікарів, що коров'яча віспа – це по суті людська віспа, яка видозмінилася на тварині) для профілактики та лікування натуральної віспи. Пізніше, у 1833 р., він приготував ліки *Hydrophobinum* (він же *Lyssinum*) зі слини скаженого собаки і випробував їх. У тому ж 1833 р. у Лейпцизі було опубліковано книгу німецького ветеринара Іоганна Йозефа Вільгельма Люкса (1796-1849) «Ізопатія заразних хвороб або Всі заразні хвороби містять у своїй заразній речовині засіб до зцілення від них», у якій він ділився своїми успіхами в лікуванні сапу, сибірської виразки й інших захворювань

⁵³ Вакцина, як слово, утворене з латинської *vassa* – корова, могло позначати лише матеріал так званої коров'ячої віспи, але за пропозицією Пастера, зроблено ним у 1881 р., стало універсальним позначенням для всіх біопрепаратів такого роду.

розведеними й потенційованими препаратами⁵⁴. Питання про місце нозодів у гомеопатії для лікування тих самих хвороб, продуктами яких вони були, викликало багато суперечок у середовищі гомеопатів. Я не можу тут заглиблюватися у їхню сутність. Відзначу лише, що активні дослідження у цій галузі, що проводилися гомеопатами у середині XIX ст., дали початок багатьом гомеопатичним препаратам, серед яких можна відзначити, наприклад, *Hydrophobinum* для лікування й профілактики сказу, *Anthracinum* – сибірської виразки і *Variolinum* – натуральної віспи⁵⁵. У цій книзі будуть згадуватися деякі нозоди для профілактики й лікування їхніх «материнських» хвороб, запропоновані низкою гомеопатів. Відносно ж «геніальних відкриттів Пастера» я цілком поділяю думку д-ра Лева Бразоля: «Пастер... збирає плоди чужої думки, і для характеристики цього вченого цікаво відзначити, що він ніде жодним словом не згадує про тих осіб, які ще 50 років тому зробили те відкриття, за яке він тепер одержує від уряду щорічні субсидії у сотні тисяч франків... Пастер у своїх захисних вакцинаціях цілком свідомо та з великим талантом практикує справжню ізопатію»⁵⁶. Славнозвісний російський гомеопат помилявся лише у тому, що ця ізопатія була справжньою – це був *погіршений* варіант ізопатії (пізніше на ці самі граблі наступив і Роберт Кох, який не зробив висновку з пастерівських невдач, намагаючись лікувати туберкульоз своїм туберкуліном і приводячи тим самим пацієнтів до швидкої смерті), тому що Пастер, по-перше, як щирий матеріаліст, виходив з того, що яким би великим не було розведення, у лікарському препараті неодмінно повинна залишатися визначена діюча речовина, а по-друге, він не потенціював препарати, що вводять пацієнтам. Аж ніяк не винятковими були трагедії коли той, хто одержав «рятівне лікування» від сказу антирабічними сироватками, гинув, а той, хто був покусаний тим самим «скаженим» собакою, але відмовився від лікування щепленнями, залишався живий і

⁵⁴ Див. Д-р Nebel К истории изопатии. *Врач-гомеопат*, 1901, 9, с. 333-345.

⁵⁵ Саме за допомогою нозода *Variolinum* гомеопатами були досягнуті найбільш вражаючі успіхи у профілактиці та лікуванні натуральної віспи, що відображені у гомеопатичній періодиці того часу. Найповніший звіт із використання *Variolinum* був представлений у доповіді д-ра Чарльза Вудхалла Ітона з Де-Мойна (Айова) «Факти про *Variolinum*» на одній з конференцій Американського Інституту гомеопатії, стенограма якої (а також дискусії про неї), була опублікована у *Transactions of the American Institute of Homeopathy* 1907, pp. 547-567. Цікаво відзначити, що гомеопати виграли кілька позовів у Айові: суддями було вирішено, що навіть при законодавчій необхідності щеплень, людина сама має право вибирати, яке саме щеплення – «внутрішнє» гомеопатичними ліками або «зовнішнє» вакциною – їй робити, і влада не повинна будь-яким чином обмежувати її у правах нав'язуючи небажаний нею метод.

⁵⁶ Бразоль Л. Е. Дженнеризм... с. 33.

здоровий⁵⁷. З країн, які впровадили пастерівський метод лікування, повідомляли про збільшення випадків зареєстрованого сказу після введення щеплень. Справедливо відмітив проф. Майкл Пітер: «Пан Пастер не лікує гідрофобію – він заражає нею!». Випадки смерті та паралічів замовчувалися директорами мережі антирабійних інститутів Пастера до 1927 р. (!) – як через страх дискредитувати метод (і, відповідно, своїми руками позбавити себе доходів), так і через страх розплати за своє «лікування», і були визнані лише тоді, коли теорії вакцинації остаточно вкоренилися і ніяке викриття вже не могло встояти перед успіхами багаторічного промивання мозків пропагандою щеплень. Втім, вакцинатори всюди й завжди, коли це було тільки можливо, намагалися приховати результати своєї «рятівної профілактики». От приклад, який стосується зараження щеплених від віспи сифілісом, про що я говоритиму далі: «У 1876 р. викликав надзвичайне хвилювання в публіки випадок у Лебусі, де з 26 учениць однієї школи, ревакцинованих від однієї дитини зі спадковим сифілісом, 15 занедужали на конституціональний сифіліс. Внаслідок цього окружне управління (Франкфурта-на-Одері) розіслало циркулярний рескрипт від 20 березня 1877 р. всім ландратам, шкільним інспекторам, окружним лікарям та поліцейській владі, у якому ця вакцинна сифілізація доводиться до їхнього відома, і разом з тим пропонуються запобіжні заходи для попередження подібних випадків. Слідом за цим розсилається інший урядовий циркуляр від 10 квітня того ж року, що має на меті перешкодити подальшому поширенню першого циркуляра, тому що той означає «фактичне розголошення всього цього сумного випадку та надходження його в загальну гласність, наслідком чого треба передбачати дуже невігідний вплив на готовність батьків піддавати своїх дітей вакцинації». Недарма також прихильний до вакцинації доктор Гайд пише у передмові до свого твору пише про зараження сифілісом при вакцинації... наступне: «*На щастя* (!?) найближче знайомство із цими обурливими випадками не виходить за межі вченого світу. Широке поширення цих фактів серед публіки, за поширеної тепер агітації проти вакцинації, дало б наймогутніші знаряддя до рук противників віспощеплення»⁵⁸.

Що ж стосується Пастера як безсоромного компілятора та плагіатора, то досвід творчого «запозичення» в гомеопатів був далеко не єдиним у його біографії, що була досить багата також на вигадки,

---

⁵⁷ У липневому (1890) р. номері *National Review* д-р Чарльз Белл Тейлор опублікував список відомих йому осіб, які загинули від «лікування» Пастера, у той час як, ті кого покусали їхні собаки, залишалися здоровими (а будь вони хворі на сказ, то загинули б неодмінно – така природа цієї хвороби).

⁵⁸ Бразоль Л. Е. Мнимая... с. 49-50.

фальсифікації експериментальних даних і, говорячи сучасною мовою, чудові піар-кампанії. Якщо Дженнер прославився тим, що купив собі титул доктора медицини, вигадав 25-річний досвід роботи з коров'ячою віспою, протягом якого «відкрив», що та на все життя захищає від натуральної віспи, а також без найменших докорів сумління експериментував над дітьми, одних відправляючи до могили, а інших перетворюючи на хворих, то й Пастер у багатьох аспектах, особливо у навколощепленевій міфотворчості, виявився цілком гідним свого вчителя. Згадаймо хоча б історію, яка переходить із книги в книгу, про хлопчика Йозефа Мейстера, покусаного нібито скаженим собакою, – перший об'єкт пастерівських експериментів, який у 1885 р. був щеплений антирабічною сироваткою і... яке диво! – залишився живий⁵⁹. Нам чомусь не розповідають про те, що той самий собака того самого дня покусав ще кількох людей та й свого власника. Ніхто з них не звернувся за порятунком від неминучої смерті до Пастера, і всі вони залишилися живі й здорові. На пастерівських «чудесах» та рецептах, за якими вони готувалися⁶⁰, я також сподіваюся докладніше зупинитися у своїй майбутній книзі. Наразі ж нам важливо відзначити, що головна заслуга Пастера була аж ніяк не у тому, що

---

⁵⁹ Один з останніх відомих мені переказів цієї історії: «У якості піддослідного був взятий хлопчик, якого скував скаженим собакою, і який мав померти, якби не вакцина Л. Пастера. Ранком 4 липня 1885 року, коли він йшов до школи, на нього налетів собака, збив з ніг і страшно скував, зробивши йому 14 важких ран, заливаючи слиною його обличчя та рани. Через 60 годин після нападу собаки хлопчику ввели вакцину. Хлопчик залишився живий. Ім'я хлопчика було Йосип Мейстер. Це був перший випадок в історії людства порятунку людини за допомогою вакцини, створеної людськими руками» (*Васильев А. В. и др. От Дженнера до наших дней или технология производства вакцин. М., 2002, с. 5*). Вражає фотографічно точний, «для оживляжу», опис трагедії, немов автори книги були особисто присутні на місці події. До речі, і «який мав померти» не відповідає істині. «При покусах дійсно скаженими тваринами хворіють та гинуть від 3 до 50% людей (у середньому 15%). Кількість ця залежить від вірулентності вірусу, його дози, джерела зараження. За мірою небезпечності укусів для людини можна розташувати тварин у такий спосіб: вовк → кішка → собака → велика рогата худоба» (*Пилле Э. Р. Иммунология бешенства и антирабическая вакцинация // Профилактика вирусных инфекций в свете современных достижений иммунологии. М., 1985, с. 27-28*).

⁶⁰ Відношення найбільш непримирених гомеопатів тієї епохи до Пастера може бути вдало ілюстровано наступною цитатою із книги Лева Бразоля: «Тріумфальне плавання Пастера під прапором «вакцинації» становить досить спритну комерційну комбінацію. Популярність пастерівських дослідів заснована на глибокій вірі людства у захисну дію «коров'ячої вакцинації» і у мимовільному висновку, що удавана успішність цієї дійсної вакцинації не стоїть остеронь у природі, а становить поодинокий прояв бажаного загального закону, ключ від якого, за твердженнями Пастера, перебуває в нього. Пастерівські вакцинації – це блискучий феєрверк у чисто французькому смаку, що представляє для Пастера дуже вигідний гешифт. Одержуючи від уряду щорічні субсидії, сума яких перевищує вже 500 000 франків, він пише для себе жваві реклами, що не витримують натиску фактів і критики перевіірочних дослідів» (*Бразоль Л. Е. Дженнеризм... с. 31-32*).

він зробив легітимним надбанням усього наукового світу погіршений варіант ізопатії, при цьому видавши його за свій винахід. Пастер, у черговий раз «творчо переробивши» працю попередника (цього разу проф. П'єра-Жака Антуана Бешана (1816-1908) з Марселя⁶¹) створив теорію, відповідно до якої винними у всьому є мікроорганізми, що потрапляють до тіла людини, там розмножуються та викликають хвороби. Як така ця ідея також не була абсолютно новою – вперше її висловив знаменитий італійський лікар, поет, ботанік, астроном і філософ епохи Відродження Джироламо Фракасторо (1483-1553), відомий сучасним медикам головним чином тим, що він дав сифілісу його нинішню назву. Ідея мікроорганізмів була розвинена їм у книзі «Про контагій, контагіозні хвороби та їхнє лікування» («De Contagionibus et Contagiosis Morbis, et eorum Curatione»), що побачила світ у Венеції в 1546 р. Невидимі частки або тільця, що можливо викликають хвороби, були названі ним *seminaria contagionum* (нагадаю читачам, що перший мікроскоп, зроблений голландцем Антоні ван Левенгуком, з'явився лише у 1683 р.). Згодом ідея про невидимі частки або організми, що спричиняють хвороби, знаходила висвітлення у працях багатьох видатних медиків (так, і Самуїл Ганеман її цілком поділяв щодо холери), але саме Пастер й ніхто інший звів її до рангу абсолюту та побудував на ній теорію інфекційних захворювань, що мало змінилася за понад сто років, що минули відтоді. Знищення цих згубних часток, які виявилися живими організмами, повинне було, за Пастером, стати завданням та сенсом існування медицини. Ця ідея була сприйнята із захватом з багатьох причин. По-перше, на відміну від багатьох наукових теорій, вона була доступна навіть для розуміння людини з найнижчим рівнем освіти й інтелекту. Лікар та пацієнт могли тепер розмовляти один з одним спільною мовою. По-друге, роль жертви й об'єкта несправедливих переслідувань традиційно була близька та зрозуміла більшості людей. Але якщо раніше людина страждала від злих духів та бісів, а рятуватися мала зверненням до релігії, молитвою та покаванням, то тепер винуватцями були визнані шкідливі мікроорганізми, а функції церкви на себе охоче взяла ціла армія професійних захисників та рятувальників, а саме – медиків, зі своїм арсеналом озброєнь – вакцинами, таблетками, лабораторними дослідженнями для визначення збудника та іншими ритуалами. Поява такої теорії, заснованої на традиційній парі «агресор – жертва», найкраще відповідала сподіванням лікарів, що ніколи не випускали можливості заставити навіть найабсурднішу й

---

⁶¹ Докладніше про це див. *Hume E. D. Bechamp or Pasteur? A Lost Chapter in the History of Biology*, 1923 й *Pearson B. R. Pasteur, Plagiarist, Imposter*, 1942, а також *Geison G. L. The Private Science of Louis Paster*. Princeton, 1995. Книга Б. Пірсона в деяких розділах являє собою виклад книги Етель Хьюм.

ні на чому не засновану теорію працювати на їх власну кишеню, не кажучи вже про цілком респектабельні наукові розробки. Нудні розмови про санітарно-гігієнічний стан міст і сел, про поліпшення каналізації та водопостачання, про зміну характеру харчування та підвищення життєвого рівня населення мали на увазі насамперед соціальні реформи і не обіцяли прямого заробітку медикам, у той час як наявність такого чудового й помітного за допомогою наукових приладів ворога, як мікроби, гарантувало, що лікарі продовжать грати одну з головних ролей у суспільстві. У цілому теорія Пастера найкращим чином відображала примітивно-механістичні уявлення про природу та її закони, що були характерні для XIX століття. Взявши ідеї проф. Бешана, Пастер дбайливо вихолостив їх, залишивши в них лише те, що припускало подальший розвиток вакцинного бізнесу, та викинув з них найголовніше – вказівки на те, що першопричиною хвороби є аж ніяк не мікроорганізми, а *стан макроорганізму*, що створює передумови до інфікування цими мікробами та наступного розвитку інфекційного процесу. А вже такі пророчі висловлення геніального Бешана, як, таке: «Найсерйозніші, навіть смертельні наслідки можуть бути викликані введенням живих організмів у кров; ці організми, живучи у певних органах, виконують необхідні хімічні й фізичні функції, введення ж їх у кров – середовище, що для них не призначене, викликає страшну маніфестацію їх найгірших хвороботворних властивостей... Мікрозими (так проф. Бешан називав мікроорганізми. – О. К.), навіть морфологічно ідентичні, можуть розрізнятися функціонально, і ті, що характерні для одного виду або центру певної діяльності, не можуть бути введені тварині іншого виду або навіть в інший центр діяльності тієї ж самої тварини, не створивши при цьому серйозної небезпеки...»⁶², не могли бути відображені у працях Пастера за визначенням.

Повернемося до історії щеплень проти віспи, у початок XX ст. З появою у населення права вільного вибору щеплень на Британських островах, природно, ще поменшало. Вакцинатори не помилялись, припускаючи, що скасування обов'язковості щеплень позначиться на заповітному «масовому охопленні» та «колективному імунитеті до хвороби». До 1905 р. щеплення проти віспи щорічно одержували лише 53,8% британських немовлят, а до 1921 р. – близько 40%. При цьому... все менше ставало й самої віспи! Кількість щеплень та захворюваність на натуральну віспу знижувалися у Британії паралельно одна до одної. Треба, щоправда, сказати, що тенденція до зниження захворюваності на натуральну віспу досить чітко позначилася у розвинутих (і навіть середньорозвинених – таких, як Росія) країнах у другій

---

⁶² Цит. за Hume E. Bechamp... p. 242.

половині 1880-х рр., і віспа, що катувала їх із середини XVII ст. і не звертала уваги ні на молитви, ні на інокуляції, ні на щеплення, відтоді неухильно йшла на спад. Однією з причин цього, як вважається нині, було поступове витиснення в Європі та США вірулентного різновиду віспяного вірусу (*variola major*), іншим, м'яким (*variola minor* або аластрим), про що вже згадувалося вище. З питанням, чому так трапилось, ясності є не більше, ніж з питанням, чому зворотний процес відбувся у XVII ст. Лише як приклад відзначу, що у своїй статті «Деякі малозрозумілі ефекти сироваткової терапії» лондонський хірург Беддоу Бейлі (1887-1961), активіст руху проти щеплень в Англії й засновник Товариства проти вівісекцій, наводить слова д-ра Мак-Донафа. Останній пише про те, що, імовірно, широке поширення інфекції серед людей викликає поступові зміни властивостей збудника у бік пом'якшення хвороб, що ним викликаються, а тому щеплення можуть лише порушити природний процес. Як приклад такого небажаного втручання Мак-Донаф навів віспу: «...Стає дедалі сумнівнішим, чи завдяки щепленням знизилася частота натуральної віспи, що в останні роки змінилася аластримом... Це, звичайно, ніяк не може бути віднесене на рахунок щеплень, тому що частіші випадки аластріма збіглися зі збільшенням числа нещеплених. Можливо, що зміни [на користь аластріма] відбулися б і раніше, якби щеплення не були настільки поширеними»⁶³.

Не бажаючи втомлювати читача статистикою, обмежу себе декількома цитатами. Так, видатний російський педіатр Нил Філатов (1847-1902) у 1899 р. писав: «Віспа належить у цей час до низки досить рідких хвороб»⁶⁴. У брошурі іншого, менш відомого російського педіатра, проф. Миколи Гундобина (1860-1908) «Дитяча смертність у Росії та засоби боротьби із нею», що містить тільки 31 сторінку, віспа вперше з'являється лише на 14-й сторінці. До цього читаємо, наприклад: «Що стосується причин високої дитячої смертності, то тут всі дослідники на перше місце ставлять бідність російського народу та низьку його культурність. Низька культурність населення ясно виражається у невмінні доглядати за грудними дітьми й, головним чином, у варварському звичаї давати немовлятам соску із жуваного хліба ледве не з перших днів життя. Бідність народу пояснює погане його харчування, до неї приєднується ще зростання в усіх культурних країнах таких хвороб, як сифіліс, алкоголізм та туберкульоз. У результаті зазначених умов діти вже нерідко народжуються слабкими й нежиттєздатними. Серед інших причин високої смертності слід ще зазначити питомницький промисел та сучасне зростання фабричної

⁶³ Bayley B. Some little understood effects of serum therapy *Medical World* April 6, 1934.

⁶⁴ Филатов Н. Ф. Краткий учебник детских болезней. Изд. 5-е, М., 1899, с. 534.

промисловості, які працевлаштовують не тільки чоловіче, але й жіноче, і навіть дитяче населення. Нарешті, деякі дослідники вказують, що всю європейську Росію можна розділити за дитячою смертністю на два райони: північно-східний і південно-західний. У південному регіоні велика кількість водних шляхів сполучення сприяє розвитку заразних хвороб, від яких, головним чином, гинуть діти 2-10-річного віку. У північно-східних губерніях особливо висока смертність припадає на нераціональне харчування й заразу дитячої холери, поширенню якої в значній мірі сприяє літня спека, задущливі та тісні хати селян. Такі головні причини дитячої смертності в нашій батьківщині»⁶⁵. Щодо натуральної віспи Н. Гундобин пише: «...Черевний тиф майже невідомий у Німеччині, а від віспи там гине лише кілька десятків чоловік щороку. У нас в Росії середня смертність від віспи становить близько 60 000 жителів, значна частина населення залишається нещепленою, а наші розкольники, відповідно до релігійних оман, вважають саме віспощеплення за печатку Антихриста. Таким чином, знову неосвіченість селян та необізнаність незнання ними необхідних гігієнічних заходів значно сприяють поширенню епідемії»⁶⁶.

У 1901 р. читав свою лекцію «Суспільне значення, причини дитячої смертності й боротьба з нею» головний лікар Софійської (нині ім. Філатова) лікарні, д-р Д. Є. Горохов, який очолював Московське товариство боротьби з дитячою смертністю разом з такими прославленими діячами російської медицини як Г. Л. Грауерман, В. Я. Канель, Л. А. Тарасевич, С. А. Четвериков. Серед основних причин дитячої смертності раннього віку він назвав шлунково-кишкові захворювання (40-50%), зараховуючи до них дизентерію, тиф, холеру та ентеріти. Слідом за ними йшли «пневмонії, хвороби харчування (рахіт), хвороби нервової системи (менінгіти, серед яких і туберкульозний) та нещасні випадки». Далі Д. Горохов сказав: «Звичайно найбільша кількість

---

⁶⁵ Гундобин Н. П. Детская смертность в России и меры борьбы с нею. СПб, 1906 г., с. 5.

⁶⁶ Там само, с. 14. Описані вище д-ром Гундобиним проблеми, пов'язані в першу чергу з огидними санітарно-гігієнічними умовами, у яких жило сільське і найбідніше міське населення, красномовніше за будь-яку статистику говорять про те, де слід було шукати корінь всіх нещасть, включаючи черевний тиф (від якого ніколи масові щеплення населенню не робилися і з яким у Росії також з успіхом впоралися у 1920-х рр.) та натуральну віспу. Джерела, звідки він взяв цифру в 60 тис. помираючих щорічно від віспи, Гундобин не вказав. Пізніше, не в змозі відмовитися від свого ідефіксу щодо щеплень, він все-таки визнав: «Зникнення віспи в культурних країнах... обумовлюється головним чином вакцинацією, але не слід забувати, що тут мають значення і загальні санітарні умови, як каналізація, добра вода, чистота приміщень тощо; значення цих умов у боротьбі з усіма заразними хворобами досить суттєве» (Воспитание и лечение ребенка до семилетнего возраста. Проф. Н. П. Гундобина. 2-е изд., СПб, 1909, с. 89).

заразних захворювань припадає на вік після 5 років. Найчастіші заразні хвороби в дітей це: грип... кашлюк... кір... дифтерія... скарлатина... та дизентерія...»⁶⁷. Як ми бачимо, натуральної віспи – переважно дитячої хвороби за своєю природою – в цьому переліку взагалі немає.

Зрозуміло, я далекий від думки, що натуральна віспа не викликала у царській Росії ані найменшої проблеми, хоча проф. Філатов і називав цю хворобу рідкою. До кінця XIX ст. захворюваність на неї в Росії знизилася, але ні унікальною, ні навіть особливо рідкою вона все-таки не була. Хочу лише підкреслити, що епідемічні масштаби хвороби в описі нинішніх істориків медицини та епідеміологів безмірно роздуті, і акцент із край незадовільної санітарно-гігієнічної обстановки, у якій жило найбільш страждаюче від віспи населення, і яка була справжньою причиною як віспи, так і десятків інших «безщеплених» хвороб, навмисне переноситься на *відсутність щеплень*. Така підміна неприпустима і повинна різко засуджуватися, як суто пропагандистська, що не має нічого спільного з серйозним науковим підходом. Щодо вірогідності дореволюційної статистики з епідемічних хвороб, можу навести таку цитату з сучасної книги: «...Відомості про захворюваність на віспу, які надавала Головна лікарська інспекція, були досить далекі від дійсності... При аналізі звітів за 1910 р. спливали й зовсім абсурдні цифри, згідно з якими у декількох губерніях смертність від віспи була вище захворюваності на неї»⁶⁸.

Якщо повернутися до історії руху проти щеплень у Великій Британії, то закономірним буде питання: так виграла чи програла Англія, в якій громадськість домоглася права вибору у питанні щодо щеплень? Вдалим буде порівняння англійської політики в галузі вакцинації з політикою Пруссії й, згодом, Німеччини. Не погидувавши відвертою неправдою, Пруська медична комісія, що поголовно складалася з прихильників щеплень, заявила рейхстагу, що «немає жодного безсумнівного факту, який би свідчив про шкідливий вплив вакцинації на організм людини», хоча нестачі таких фактів, зрозуміло, не було з часів «рятівника» Дженнера, і ні для кого вони не були секретом, як не є секретом і незліченні нинішні ускладнення щеплень, які за допомогою хитрощів проводять за статтями «збіг», «загострення перебігу хвороби», «інтеркурентне захворювання». З мінімальною перевагою голосів у 1874 р. був увалений закон, що зробив щеплення немовлятам і ревакцинації дітям у віці 12 років обов'язковими, якщо тільки батьки останніх не мог-

⁶⁷ Горохов Д. Е. и др. Детский организм в борьбе с болезнями и смертью. Публичные лекции по гигиене детского возраста Московского общества борьбы с детской смертностью. М., 1910, с. 24.

⁶⁸ Токаревич К. Н., Грекова Т. И. По следам минувших эпидемий. Л., 1986, с. 117.

ли надати свідчення про ревакцинацію, зроблену протягом останніх п'яти років, або свідчення про те, що діти перенесли натуральну віспу. Маючи приблизно однаковий рівень «охоплення» щепленнями до 1889 р., коли почала свою роботу Королівська комісія, країни потім все більше й більше відрізнялися за цим показником з року в рік. Зразковий німецький порядок суворо дотримувався і в питанні щеплень, а в Англії щеплень ставало дедалі менше. Динаміка захворюваності на віспу в обох країнах була проаналізована в опублікованій кілька років тому статті проф. Хеннока з Ліверпульського університету. Автором було доведено, що, у підсумку, захворюваність в обох країнах – в одній з майже поголовним щепленням і ревакцинацією дітей, і в іншій з кількістю щеплень, що постійно знижувалась, в якій покладалися головним чином на санітарні заходи для контролю натуральної віспи, – виявилася стабільно однаковою до кінця першого десятиліття XX сторіччя й надалі вже практично не змінювалася, так що твердження про німецький успіх, який не має прикладів у боротьбі з натуральною віспою винятково завдяки щепленням, повинно бути переглянute⁶⁹. Тут важливо відзначити, що Англія споконвічно перебувала у значно гіршому становищі у порівнянні з континентальними країнами (особливо такими «замкненими» всередині континенту, як Німеччина), тому що до неї натуральна віспа безперервно «імпортувалася» з південно-азійських колоній і проникала всюди через морські порти, а тому контроль цієї хвороби дійсно вимагав повної напруги сил і, особливо, бездоганної роботи портової карантинної служби. І до того ж англійці, одного разу ухваливши закон, ніколи більше не вчиняли істерики з обов'язкових тотальних дитячих щеплень, ліквідувавши у підсумку натуральну віспу так, як це запропонував Дж. Т. Біггс. Скільки німецьких дітей заплатили життям та здоров'ям заради затвердження теорії «рятивного колективного імунітету», залишилося невідомим⁷⁰. Лише мимохідь відзначу, що німецькі противники щеплень аж ніяк не припиняли боротьбу з насильством вакцинації. Лікарі та нелікарі об'єдналися у «Спілку противників щеплень» зі штаб-квартирою в Лейпцизі («Verband der

⁶⁹ Hennock E. P. Vaccination Policy Against Smallpox, 1835-1914: A Comparison of England with Prussia and Imperial Germany *Soc Hist Med* 1998 Apr; 11:1, pp. 49-71.

⁷⁰ Щодо боротьби з обов'язковими щепленнями в Німеччині див. Helmstadter A. Post hoc – ergo propter hoc? Zur Geschichte der deutschen Impfgegnerbewegung *Geschichte der Pharmazie* 42, 2 (1990); 19-23, Maehle A.-H. Präventivmedizin als wissenschaftliches und gesellschaftliches Problem: Der Streit über das Reichsimpfgesetz von 1874 *Medizin, Gesellschaft und Geschichte* 1990; 9:127-146 й особливо Wolff E. Medizinkritik der Impfgegner im Spannungsfeld zwischen Lebenswelt- und Wissenschaftsorientierung // Dinges M. (Hrsgb) *Medizinische Bewegungen im Deutschen Reich (ca. 1870-ca.1933) Medizin, Gesellschaft und Geschichte* 1996; 9:79-108. Дякую д-рові Еберхарду Вольфу (університет у Цюріху), який люб'язно надіслав мені примірник своєї статті.

Impfgegner, e.V., Sitz Leipzig»), що з 1908 по 1933 р. щомісяця видавала журнал «Противник щеплень» («Der Impfgegner»), у якому повідомлялося про небажані для вакцинаторів факти. Відомий німецький письменник і лікар д-р Фрідріх Вольф (1888-1953) писав у своїй книзі «Природа як лікар і помічник»: «От випадок, з яким я зіштовхнувся: здоровий син одного торговця відразу після щеплення занедужує на важке гнійне запалення лімфатичних залоз на руці, куди було зроблене щеплення, справа доходить до важкого абсцесу пахвової залози з гангренозним розпадом; через кілька днів дитина помирає... Батька, незважаючи на відчайдушний опір, примушують щепити й інших дітей... хоча він вже втратив у такий спосіб свою першу дитину, і хоча в цій місцевості протягом десятиліть не було жодного випадку віспи. На жаль, такі факти не рідкість. Майже в кожному номері журналу [Спілки противників щеплень] можна знайти свідчення та фотографії подібних випадків важких ускладнень після вакцинації. Навіть такий прихильник щеплень як д-р Штауффер змушений визнати: «Не можна заперечувати, що внаслідок щеплення коров'ячої віспи скрофульоз, що протікає дотепер латентно (сховано), може перейти в активну (запальну) стадію й найчастіше призвести до фатальних для дитини наслідків. Враження залоз, екзема (висипка), захворювання очей та вушні хвороби, а також туберкульоз можуть зустрічатися у гострій формі після щеплення». При цьому не вирішеним залишається питання, чи забезпечує щеплення справжній захист від віспи. Неможливо заперечити те, що вакцина отрута призводить до небезпеки появи важких ускладнень у дітей після щеплень»⁷¹. Боротьба проти обов'язкових щеплень у Німеччині тривала до самого знищення демократичних інститутів після приходу до влади націонал-соціалістів.

Приклад Німеччини важливий ще й тому, що саме на нього посилаються при викладі історії щеплень російські вакцинатори, стверджуючи, що ніякої іншої альтернативи масовим щепленням немає і бути не може. Ось, наприклад, уривок зі статті 1915 року: «Те, що віспощеплення є єдиним надійним засобом від захворювання на віспу, у наш час визнається аксіомою. Де введене обов'язкове віспощеплення... там захворювання на віспу або зовсім припинилися, або з'являються в незначних долях відсотка»⁷². Услід за цим безапеляцій-

---

⁷¹ «Die Natur als Arzt und Helfer. Das neue naturärztliche Hausbuch von Friedrich Wolf Dr. med.» Stuttgart, Berlin und Leipzig, 1928, перинт Mitteldeutscher Verlag Halle-Leipzig, 1988, S. 543. Я глибоко вдячний Г. Н. Лобановій, яка люб'язно надала копію книги д-ра Вольфа і цю цитату в моє розпорядження.

⁷² Ноздровский А. С. Оспопрививание в Петрограде и его недостатки // Оспопрививание в России. Петроград, 1915, вып. II, с. 5.

ним твердженням автор публікації, А. С. Ноздровський, наводив перелік країн, серед яких чомусь була й Англія (!), а також Америка, у якій кількість щеплених від віспи традиційно була невелика, незважаючи на рішення влади⁷³, і пропускаючи, наприклад, Швейцарію, яка давно (ще у 1883 р.!) скасувала обов'язковість щеплень, або Австралію, де обов'язковість щеплень існувала лише протягом короткого часу (після смерті від щеплень декількох дітей уряд скасував обов'язковість цієї процедури); у цих й інших «бесщепленевих» країнах віспи практично не було. У той самий час автор згадує у якості «вільних» від віспи країн Японію – дійсно, з самими жорстокими законами щодо щеплень, і при цьому... безперервно страждаючи від найтяжчих віспяних епідемій. Про цю країну я хотів би сказати кілька слів окремо.

Японія ухвалила закон про обов'язкові щеплення немовлятам у 1872 р. Закон виконувався, як і заведено в японців, неухильно. Віспа не звернула на це ніякої уваги, і епідемії тривали. Тоді у 1885 р. був ухвалений новий закон, що вимагав щеплення кожні 7 років. З 1886 по 1892 р. в Японії було проведено 25 474 370 вакцинацій, ревакцинацій та реревакцинацій, якщо можна так висловитися. Підсумок був цілком передбачуваний: протягом тих семи років у Японії було зареєстровано 156 175 випадків захворювання на віспу, з яких 38 379 (майже 25%) закінчилися смертю. Це було значно вище за смертність у той період, коли в Японії взагалі не було ні одного щепленого проти віспи. Останнім акордом до семирічки щепленевого божевілля став 1893 р.: 41 898 випадків захворювання на віспу та 11 852 випадків смерті. У 1896 р. японський парламент ухвалив закон, що негайно був підписаний мікадо: вік першої ревакцинації знизився з семи до п'яти років. Невиконання закону каралося найсуворішим чином. Головний хірург Японії барон Такаліра, що брав участь у якомусь урочистому заході англійської медичної адміністрації в 1906 р., з гордістю повідомляв: «В Японії немає противників щеплень. Кожна дитина одержує щеплення у віці до 6 місяців, ревакцинується, коли йде до школи у віці 6 років. Наступна ревакцинація у 14 років, коли вона переходить у середню школу. Чоловіки одержують щеплення перед вступом на військову службу. Потім щеплення проводяться щораз при черговому спалаху віспи». Історія замовчує те, чи поставили баронові питання: звідки ж власне беруться ці «чергові спалахи», коли серед населення дуже давно вже немає нікого, хто б не отримував повну дозу щеплень? Приклад Японії підтвердив висновок деяких дослідників: за санітарно-гігієнічних умов, що не змінюються, смертність

⁷³ Див. *Johnston R.* The radical... У США на той час не було навіть федерального закону щодо обов'язковості щеплень – такий закон могли мати тільки окремі штати.

населення від віспи зростає відповідно збільшенню кількості щеплень від неї...⁷⁴.

Сповна ілюструє знайомство А. Ноздровського з предметом його вивчення така цитата: «У тих містах і державах, де віспа зникла завдяки обов'язковій імунізації населення, відсоток вдалих щеплень сягає 97,01 і не буває меншим за 95,45%»⁷⁵. Такі напівфантастичні показники «охоплення» навряд чи можна було тоді знайти навіть у країнах з найбільшим охопленням щепленнями, з найзаконослухнянішим населенням, за винятком хіба що Італії⁷⁶. Висновок автора був цілком прозорим: «...Система віспощеплення, заснована на вмовляннях та угодах, не може досягнути успіху, про що свідчить столітній досвід практичного віспощеплення у Росії, що не зменшив кількості віспяних хворих... Очевидно, населення самотужки не може перебороти своєї пасивності у набутті імунізації за допомогою віспощеплення, і має потребу в зовнішніх стимуляціях впливу – в обов'язковості віспощеплення або в інтенсивних моральних впливах»⁷⁷.

Зрозуміло, слабкий і безвладний царський, а потім і Тимчасовий уряд на такі «інтенсивні моральні впливи» виявилися нездатними, чого не можна було сказати про більшовиків, з якими вакцинатори швидко знайшли спільну мову, і які негайно допомогли населенню «перебороти свою пасивність», причому далеко не тільки у питанні щодо щеплень. Російський, а потім і вірнопідданий радянський мікробіолог Н. Ф. Гамалея (1859-1949), який з 1912 р. завідував Санкт-Петербурзьким (пізніше Петроградським) віспощепленевим інститутом, один з тих чиновників з академічними медичними титулами, які були ладні служити

---

⁷⁴ Статистичне обґрунтування факту, що щеплення *роблять схильними* до захворювання на натуральну віспу, з відомих мені авторів намагалися дати Лев Бразоль у двох своїх книгах і Рассел Уоллес у своєму «Короткому викладі доказів, що щеплення не запобігають віспі, а насправді збільшують захворюваність на неї» (1904).

⁷⁵ Ноздровский А. Оспопрививание... с. 11.

⁷⁶ Так, у згадуваній вище статті, що порівнює Англію і Німеччину, з об'єднаної автором в одну таблицю статистики виходить, що відсоток «вдало» щеплених дітей у Німеччині (тобто тих, у кого, за вакцинаторськими критеріями, щеплення «взялося»), досвід якого обожнювали російські вакцинатори, ніколи до часу написання брошури Ноздровського не перевищував приблизно 87-88%, і був звичайно на рівні 84-86% (Hennock E. Vaccination... p. 63). Втім, у мене є інший приклад. До часу чергового спалаху натуральної віспи в 1887 р. в англійському місті Шеффилді із двомстами тисячами жителів, було вакциновано та ревакциновано 97% населення. У 1887 р. занедужали 7 101 чоловік, 648 з яких померли (McBean E. The poisoned needle. Suppressed facts about vaccination. 1957). Хоча і відзначалося, що шанс на зараження для щеплених був нижче, ніж для нещеплених (Dixon C. W. Smallpox. London, 1962, p. 311), інтенсивність спалаху і велика кількість хворих щеплених у всіх вікових групах самі по собі ставлять під великий сумнів всі міркування про «колективний імунітет».

⁷⁷ Ноздровский А. Оспопрививание... с. 5-6.

будь-якій, навіть найлюдожерницькій владі, аби тільки та давала їм ситний пайок і зберігала за ними посади, вчасно втулив проект боротьби з натуральною віспою. Поза всяких сумнівів, що малограмотним, особливо у медичних питаннях, червоним комісарам Гамалея повторив слідом за Пруською медичною комісією, що щеплення коров'ячої віспи зовсім безпечні⁷⁸. Вже у 1918 р. віспощеплення стало загальним і обов'язковим у північних областях, а 10 квітня 1919 р. Ленін підписав декрет Ради народних комісарів «Про обов'язкове віспощеплення», яким стверджувалося: «Задля успішної боротьби з епідемією віспи й для поліпшення існуючої нині стану віспощеплення, Рада Народних комісарів ухвалила: 1. Встановити у Республіці обов'язковість віспощеплення на нижченаведених підставах: 1) обов'язковому віспощепленню підлягають усі новонароджені, 2) всі, хто вступає до навчальних закладів усіх типів чи потрапляє до притулків й інтернатів, 3) всі призовники й ті, хто служить в армії та на флоті, 4) всі робітники та службовці в усіх підприємствах та установах, 5) всі, хто надходить до в'язниць та ін. місць ув'язнення... Особи, що ухиляються від обов'язкового віспощеплення, а також й особи, що не потурбувалися про своєчасне обов'язкове віспощеплення своїм неповнолітнім дітям або іншим неповнолітнім, що перебувають на їхньому піклуванні, а також установи, у віданні яких перебувають верстви населення, що підлягають віспощепленню, несуть відповідальність перед Народним Судом»⁷⁹. Втім, навряд чи справа часто доходила до народних судів. У ті часи народні суди були завантажені набагато важливішими справами, про які ми тепер добре знаємо. Були й інші, цілком більшовицькі методи вирішення проблеми: «Крім санітарної пропаганди... використовували й низку досить жорстких нестандартних заходів (при ухиленні від щеплень – позбавлення продовольчих карток, зарплатні, відмова у прописці для приїжджих й ін.). Факт щеплення підтверджувався спеціальним штампом

---

⁷⁸ «Щеплена коров'яча віспа не тільки цілком безпечна, але навіть ніколи не викликає будь-якого серйозного захворювання, у той час як щеплення людської віспи завжди призводить до хвороби, іноді смеральної» (*Гамалея Н. Ф.* Оспа и оспопрививание. Изд. 2-е, испр., М., 1927, с. 21). Крім свідомої брехні про безпечність щеплень, звідси видно, що Гамалея був цілком безграмотний й у питаннях інокуляції. «Пізнi» інокуляції Даніеля Саттона і його послідовників, про що я писав на початку цього розділу, були дійсно настільки м'які, що часто не викликали не тільки ніякої хвороби, але й навіть виявленого запалення у місці уколу або надрізу. Інокулятори перед процедурою інтенсивно розтирали шкіру на руці пацієнта рушником або просили того потримати її якийсь час у гарячій воді, щоб підсилити приплив крові до місця інокуляції і збільшити ймовірність того, що та «візьметься».

⁷⁹ Декрет Совета Народных комиссаров об обязательном оспопрививании // Оспопрививание. Сборник декретов и распоряжений Совета Народных комиссаров и Народного Комиссариата здравоохранения об обязательном оспопрививании. М., 1919.

у трудовій книжці, а у дітей – у метриці»⁸⁰. Нестандартно, що й казати. Але цілком у межах уявлень щодо законності – так, як це розуміли у Радянській Росії.

Нині важко сказати, чи були фантастичні успіхи (практичне зникнення натуральної віспи до 1930 р.), досягнуті в СРСР, вигадкою або ж певною мірою відповідали реальному стану справ. Вакцинатори завжди дуже полюбляли фальсифікувати статистику на свою користь, а у країні, де фальсифікація була офіційною державною політикою, їм, звичайно, було де розвернутися. Одне безсумнівно: якщо б у 1920-х рр. не була реорганізована вся медична система і введений найжорстокіший санітарний контроль з ранньою ізоляцією хворих та спостереженням за контактуючими з ними (вочевидь, серед консультантів та фахівців минулого були медики, компетентніші за патологічних вакцинаторів на кшталт Гамалеї), навряд чи змогли б серйозно вразити віспу навіть у тому випадку, якби всіх щепили щороку.

У той час коли у Радянській Росії ухвалювали закони про обов'язкове віспощеплення, що пізніше поширилися на увесь СРСР, кампанія зі щеплень зазнавала чергового фіаско – цього разу на Філіппінах. Під іспанським пануванням ця країна вже скуштувала благ вакцинації, маючи 10%-ву епідемічну смертність від віспи, але особливої ретельності у цій справі традиційно ледачі іспанці не виявляли, що, ймовірно, і рятувало якийсь час філіппінців. Віспа дійсно заподіювала остров'янам чимало неприємностей через вкрай незадовільний санітарно-гігієнічний стан. Але ось Філіппіни були захоплені Сполученими Штатами⁸¹, і становище різко змінилося. Нові території стали відмінним ринком збуту вакцин – природно, примусового, інакше аборигени не усвідомлять

⁸⁰ Покровский В. И. и др. Эволюция инфекционных болезней в России в XX веке. М., 2003, с. 353.

⁸¹ Під час війни з Іспанією за панування над Філіппінами у 1899-1901 рр., американські солдати одержували щеплення проти віспи... кожні шість тижнів. Головний армійський хірург Ліппінкот заявляв, що «вакцинації проводяться також регулярно, як стройові навчання». Статистика показує результати такої ретельності в армії: 276 випадків віспи в 1899 р., з яких 78 закінчилися смертю, 246 випадків у 1900 р. (113 смертей) і 125 випадків у 1901 р. (37 смертей). Американцям традиційно не щастило з віспою під час їхніх війн (це зайвий раз підтверджує теза про те, що віспа – незмінний супутник антисанітарії) – і під час війни за незалежність з Англією, і під час громадянської війни, і під час війни в Кореї, вони важко страждали від цієї хвороби, хоча усіх військовослужбовців, зрозуміло, ретельно й багаторазово щепили відтоді, як з'явилася така можливість. Страждали від спалахів віспи щеплені французькі, англійські і сардинські війська під час Кримської війни 1853-56 рр. Ще приклад: «У період першої світової війни у російській армії (без обліку Кавказького фронту) з серпня 1914 по жовтень 1917 року занедужало на віспу 2708 чоловік. В австро-угорській армії тільки у 1915 році було 25 тисяч захворювань» (Токаревич К. Н. По следам... с. 157). Зрозуміло, військовослужбовці і російської, і австро-угорської армії були щеплені від віспи.

всіх переваг винайденого європейцями методу отруєння організму та поширення хвороб. Постійні й обов'язкові щеплення проти віспи почалися у 1905 р. З 1911 по 1920 рр. на островах було зроблено 24 436 889 щеплень⁸². На тлі на 95% щепленого десятимільйонного населення, у страшну епідемію віспи 1918-1920 рр. було зареєстровано 163 000 випадків, з яких 71 000 закінчилася смертю (тут є деяке роходження у даних: за деякими знайденими мною джерелами це співвідношення було 112 549 й 60 855 відповідно; менше випадків, але летальність відчутно вища). У найбільш вакцинованій частині Філіппін, а саме у Манілі... читачі вже здогадуються? летальність віспи була дивовижно високою – 65,3%: 1 326 випадків захворювання й 869 смертей. Найменша летальність (11,4%) була там, де вакцинаторам активно чинили опір; на Філіппінах це був острів Мінданао, жителі якого були відомі своїми «релігійними забобонами» (серед яких була й відмова від щеплень). Разом з тим епідемія віспи була лише частиною епідемічних нещасть, що звалилися на голову населення Філіппін у ті роки. За Ліонелем Доулем, ця епідемія збіглася (чи випадково?) з епідеміями малярії (93 000 померлих), інфлюєнці (91 000 померлих), туберкульозу (80 000 померлих), дизентерії, холери й тифу (70 000 померлих від всіх трьох хвороб)⁸³. Незважаючи на всі щеплення, для віспи не було зроблено виключення у скорботному мартиролозі.

Існує дуже цікава додаткова інформація щодо цієї страшної епідемії, яка, можливо, проллє світло на її причину. У 1918 р. США чомусь потрібно було реалізувати більшу кількість вакцин ніж звичайно. Цього року, за відсутності будь-яких ознак епідемії (зафіксовано поодинокі випадки віспи з м'яким перебігом, які вже довгі роки постійно були присутні на Філіппінах), за допомогою армії (поряд з поліцією – відмінний інструмент для забезпечення споживання рятівних медичних послуг!) щеплення були зроблені 3 285 376 філіппійців. З раніше щеплених 47 369 занедужали на віспу, а 16 477 померли. Саме собою зрозуміло, що єдиний можливий висновок, до якого й дійшли вакцинатори – мало щеплень. Тим більше що за якогось загадковому збігу обставин, саме того року почалася віспяна епідемія. У 1919 р. щеплення були зроблені вже 7 670 252 особам. З них занедужало 65 180, а 44 408 померло. Тобто після першого вакцинаторського наскоку померло біля третини хворих, а після другого – дві третини. Імовірно, якби епідемія тривала ще, американці зі своїми щепленнями та інші інфекційні хвороби просто б поступово винищили всіх остров'ян⁸⁴.

---

⁸² McBean E. The poisoned...

⁸³ Dole L. The blood poisoners, 1965.

Повернемося знову на Британські острови. Після 1907 р. гострота питання щеплень зійшла з порядку денного, і багато організацій, що боролися проти вакцинаторським насильством, поступово припинили своє існування. Однак промивання мозків суспільства й, природно, молодіжній лікарській зміні, не припинялося ні на йоту. Хочу ненадовго звернутися до дискусії, початок якій було покладено статтею д-ра Р. Гарроу, опублікованій у «Британському медичному журналі» 14 січня 1928 р., в якій він показав, що смертність від натуральної віспи в Англії та Уельсі в 1923 й 1926 рр. серед щеплених віком старше 15 років була у 5 разів вище, ніж серед нещеплених. В обговоренні, що відбулося на сторінках журналу 21 січня, д-р Гарроу, крім усього іншого, був звинувачений ще й у тому, що він (а не щеплення, зрозуміло) своїми шкідницькими публікаціями дає могутню зброю до рук противників вакцинації (лист д-ра Ф. Віне). Там само був опублікований лист здивованого д-ра Перрі. Молодий лікар був вихований, з його власних слів, з вірою в те, що натуральна віспа – хвороба нещеплених, яких вона веде до жахаючих наслідків; щепленим же вона не завдає жодного клопоту. Як стаття Гарроу, так і його власні спостереження переконували д-ра Перрі у зворотному. Він узагальнив усі накопичені питання у такий спосіб: «1) Яким чином може бути, що натуральна віспа у п'ять разів смертельніша для щеплених ніж для нещеплених? 2) Як могло трапитися, що при постійному зниженні відсотка щепленого населення (з 85% у 1870 р. до 40% у 1925 р.) відсоток хворих на натуральну віспу еквівалентний цьому зниженню, причому в ті роки, коли реєструється найменше щеплень, тоді і найнижча захворюваність на віспу? 3) Яким чином могло відбутися, що у найбільш щеплених містах – Бомбеї та Калькутті – віспа постійно на підйомі, у той час коли у найменш щеплених, на кшталт Лейстера, вона майже невідома? 4) Які можуть бути пояснення тому факту, що 80% з тих, хто надходить до міських лікарень через віспу, щеплені й лише 20% не щеплені? 5) Як могло бути таке, що у Німеччині, найбільш щепле-

---

⁸⁴ Н. Гамалії, який у книзі «Гігієна й санітарія» (1913) вже встиг оголосити віспу на Філіппінах ліквідованою завдяки американським щепленням, довелося полати голову над виправданням своїх скоростиглих висновків. І от до чого він додумався: «Але після 1914 р. віспощеплення там прийшло – у зв'язку з війною – у занепад, і там вибухнула страшніша епідемія віспи, яка забрала 50 тис. населення» (Гамалія Н. Ф. Оспопрививание. 2-е изд., Л., 1924, с. 23). Не дуже зрозуміло, чому віспощеплення там повинне було прийти у занепад (Філіппіни не були театром воєнних дій, і взагалі США вступили у війну тільки у 1917 р.), але навіть якщо це було й так, то невеликою ж повинна бути цінність віспощеплення, коли варто тому «прийти в занепад», як через кілька років трапляється найтяжча епідемія з десятками тисяч жертв! А як же бути з обіцянним захистом – нехай не довічним, але хоча б на декілька років?!

ній країні світу, більше смертей від віспи пропорційно до населення, ніж в Англії: у 1919 р. було 28 смертей в Англії і 707 у Німеччині, у 1920 р. – 30 в Англії і 354 у Німеччині; у 1919 р. у Німеччині було 5 012 випадків захворювання і 707 смертей, а в Англії у 1925 р. – 5 363 випадків і 6 смертей. Як можна все це пояснити? 6) Чи можна приписати зниження захворюваності на натуральну віспу та смертності від неї тому ж, чим пояснюється зниження захворюваності на інші інфекції та смертності від них, тобто покращенням санітарії та адміністративним контролем?»⁸⁵. У відповідь редакційний коментар, ледь приховуючи роздратування, безсило порадив лікареві «бути досить розумним, щоб не видавати припущення за факти», хоча Перрі посилався саме на добре всім відомі факти, яких вперто уникали вакцинатори...

Почавши стрімко знижуватися наприкінці XIX сторіччя, до середини XX ст. віспа практично зникла з розвинених країн, при цьому поза всякою залежністю від того, наскільки добре було в них поставлено справу по щепленням і чи були відповідні закони, що вимагали обов'язкових вакцинацій-ревакцинацій. Продовжували страждати від натуральної віспи лише країни третього світу, причому, знову ж, поза всякою залежністю від політики щеплень. Так, гірші за всіх справи були у Бразилії, Індії, Індонезії, Конго, Нігерії, Пакистані й Сьєрра-Леоне⁸⁶, причому зі всіх цих країн щеплення не були обов'язковими лише у Бразилії та Сьєрра-Леоне – у всіх інших за законом були потрібні й вакцинації, й ревакцинації⁸⁷. У низці країн щеплення були скасовані не тому, що перспектива віспяного спалаху здавалася нітрохи не страшною, а тому, що перед наслідками щеплень бліднішала навіть сама натуральна віспа. Навіть радянським авторам дозволили (правда, лише у книзі для лікарів) написати наступне: «Майже паралельно з введенням у практику вакцин, з'явилися повідомлення про їхній побічний вплив. Так, вакцинація проти віспи, навіть проведена за всіма правилами, викликала у низки хворих ускладнення. Про найважчі з них – менінгоенцефаліти – спочатку забороняли повідомляти у пресі,

---

⁸⁵ Цит. за *Scheibner V. Vaccination. 100 years of Orthodox Research Shows that Vaccines Represent a Medical Assault on the Immune System.* Australia, 1993, pp. 206-209. Заслугове на увагу згадування д-ром Перрі провалу щеплень в Індії. Від себе додаю, що цей провал став безсумнівним вже на початку століття. Віконт Морлі, який відвідав Індію з інспекцією, повідомив до палати громад, що за 30 років, з 1877 по 1906 рр., в Індії було зареєстровано 3 344 325 смертей від натуральної віспи, причому всі померлі, імовірно, були щеплені, тому що щеплення були обов'язковими за законом. З іншого боку, за словами віконта, у будь-якому куточку Індії, де припинялися щеплення і замість них вводилися суворі санітарні заходи, віспа негайно зникала, і це правило не знало виключень.

⁸⁶ *Либов А. Л., Николаевский Г. П. Проблемы ликвидации оспы.* М., 1970, с. 5.

⁸⁷ Там само, табл. на с. 21-33.

щоб не відвернути населення від проведення вакцинацій. Незважаючи на заборону, зростання кількості вражень мозку після щеплень призвело до появи повідомлень у літературі, в першу чергу в Данії, потім у Голландії, Німеччині, Франції, Росії. У деяких країнах від цих ускладнень померло людей більше, ніж від захворювання на натуральну віспу. У Голландії у 1954 р. від післявакцинальних енцефалітів гинув один на 60 щеплених, що викликало паніку в країні... Крім енцефаліту описувалися й інші ускладнення – вакцинальна екзема, генералізована й повзуча вакцина й ін. Виділення вірусу з ліквору й мозку загиблих показало, що збудник цих ускладнень той самий – вірус вакцини»⁸⁸. Втім, це було тільки у книгах для фахівців. А широкий загал продовжували пригощати байками: «Своєчасне щеплення всіх здорових дітей проти віспи є практично безпечним і повністю запобігає цій страшній хворобі»⁸⁹.

Щеплення збирали свої жнива й при ліквідаціях спалахів, коли щепили поспіль усіх, хто контактував з хворими. Так, при спалаху натуральної віспи у березні 1953 р. в йоркширському містечку Тодмордені (19 тис. населення, остання смерть від натуральної віспи у 1893 р., останні випадки захворювання – у 1920-х рр.), детально описаній у книзі Діксона у викладі д-ра Лайонса, який брав участь в її ліквідації⁹⁰, при тридцятьох восьми хворих і шести померлих, щеплення були зроблені декільком тисячам осіб, що призвело до двох додаткових смертей (від генералізованої вакцини та енцефаліту), і ще одна людина важко постраждала від енцефаліту, хоча й залишилася живою. Показово, що ніхто з них взагалі не перебував у фактичній групі ризику (серед так званих контактів 1-ї, 2-ї або навіть 3-ї груп). Д-р Лайонс у своєму звіті критикував систему, за якої лікарі одержують гроші за «охоплення» щепленнями, що стимулює проведення нікому не потрібних щеплень у гонитві за заробітком: усе, що насправді було потрібно, це вакцинувати декілька десятків «контактів» 1-ї групи. Лікарі-вакцинатори заробили на цьому спалаху по 200 фунтів стерлінгів (що тоді, імовірно, було дуже непоганими грошми). У 1962 р., коли під час локального спалаху віспи у Південному Уельсі занедужали 66 осіб, 21 з яких померло, зазобована щепленнями влада,

⁸⁸ Профилактические прививки в практике педиатра. Киев, 1975, с. 13.

⁸⁹ Либов А. Л. Воспитание здорового ребенка. Л., 1971, с. 25. Поміляться читачі, які вирішили, що ці слова належать перу малоосвіченого санепідпросвітника, який звично майструє агітлітературу на замовлення. Доктор медичних наук проф. Лібов (1907-1982) був першим директором Ленінградського НДІ дитячих інфекцій (НДІДІ) і очолював цю установу з 1949 по 1958 і з 1961 по 1965 роки. Крім того, він був представником Товариства дитячих лікарів СРСР у Всесвітній організації педіатрів.

⁹⁰ Dixon C. Smallpox. pp. 429-445.

що збожеволіла з переляку та забула про лейстерські уроки, почала терміново вакцинувати всіх, хто контактував, міг контактувати, міг контактувати з тими, хто контактував чи міг контактувати (за деякими даними щеплено було до 900 тис. осіб!)... і в підсумку післявакцинальні ускладнення відправили на той світ ще 17 осіб, не кажучи вже про тих, хто «легко» постраждав від щеплень, ставши інвалідом або важко занедужавши.

У 1958 р. з ініціативою почати кампанію з викорінювання натуральної віспи виступив представник СРСР на Всесвітній Асамблеї охорони здоров'я, вірусолог проф. В. М. Жданов (1914-1987). «За наданими розрахунками, при 80% щеплених можливо було досягти припинення циркуляції вірусу та ліквідації хвороби протягом 4-5 років. Радянський Союз запропонував велику кількість вакцини; так само зробили й багато інших індустріально розвинених країн»⁹¹. Експерти ВООЗ зустріли радянську ініціативу зовсім неодностайно. Так, проф. Арьє Цукерман з вірусологічної експертної групи ВООЗ категорично чинив опір плану всепланетних щеплень, заявляючи, що наслідки такого заходу будуть незмірно небезпечніше від самої хвороби⁹². Втім, сама ідея викорінювання натуральної віспи була цілком реальною з причин, що не мають ні найменшого відношення до наявності або відсутності щеплень. Натуральна віспа належить до антропонозів, тобто хвороб, збудники яких вражають лише людину (як і скарлатина, кір, поліомієліт й ін.). Крім того, при натуральній віспі немає тварин і комах, що переносять хворобу (на відміну від чуми або черевного тифу), немає й природних тваринних резервуарів збудника (на відміну від малярії). При натуральній віспі не буває «здорових носіїв» інфекції (на відміну від дифтерії) – той, хто заражається віспою, неодмінно занедужує на неї у тій або іншій формі. При цьому клінічні симптоми віспи чітко простежуються та практично не можуть бути переплутані з симптомами інших хвороб (як нерідко плутають, наприклад, симптоми кору і краснухи). Вірус натуральної віспи генетично стабільний (на відміну, скажімо, від вірусу грипу), так що людству за всю його історію боротьби з натуральною віспою доводилося мати справу з тією самою хворобою

---

⁹¹ *Fenner F. Smallpox Eradication: the vindication of Jenner's prophesy // Vaccinia, Vaccination, Vaccinology. Jenner, Pasteur and their successors. International Meeting on the History of Vaccinology 6-8 December 1995, Marnes-La-Coquette, Paris, France. Elevier, Paris, 1996 p. 76.*

⁹² Важко сказати, скільки в підсумку людей у цю компанію загинуло від щеплень і було ними скалічено, тому що акцент у ній робився на безправні країни третього світу з їхньою жахаючою смертністю від усіх інфекційних хвороб. Будь-які повідомлення про післявакцинальні трагедії, навіть якщо вони і надходили до ВООЗ, могли бути легко списані вакцинаторами на інші причини.

у двох її головних різновидах (варіола та варіолоїд, що викликалися вірусами *variola major* і *variola minor*), з тими самими проявами, що розрізнялися лише за ступенем своєї виразності. Сприйнятливість до вірусу натуральної віспи у людському співтоваристві далека від абсолютної і набагато нижче такої, наприклад, як до збудників кашлюку та вітряної віспи, не кажучи вже про кір (за даними деяких авторів сприйнятливість до натуральної віспи не перевищує 50%), а тому будь-який спалах захворювання цілком піддається контролю шляхом ранньої ізоляції хворого та активному спостереженню за всіма, хто був у контакті з ним. Крім того, були приклади країн, які були практично вільні від натуральної віспи без будь-яких нав'язаних законом щеплень. Так, в Австралії, Англії, Бахреїні, Ліхтенштейні, Люксембурзі, Монако, Омані, США, Уругваї, Франції, Фінляндії, Швейцарії та ще низці дрібних країн щеплення проти натуральної віспи не були обов'язковими⁹³ і, відповідно, там був невеликий відсоток щепленого населення, а ревакциновано було зовсім небагато. Фактично, у низці країн ендемічна натуральна віспа не відзначалася вже багато років (у СРСР останній «власний» випадок був відзначений у 1937 р., у США – у 1949 р., у Канаді останній спалах був у 1916 р. і т.д.), а «імпортовану» віспу, завдяки системі чітко налагоджених санітарних та адміністративних заходів, вдавалося швидко локалізувати. У СРСР останній випадок завезеної віспи було зареєстровано у 1960 р. Від хворого, який побував в Індії й там заразився віспою, у Москві були інфіковані 19 осіб (7 родичів, 9 чоловік персоналу і 3 пацієнта лікарні, куди він був госпіталізований з нерозпізнаною віспою), потім від цих 19 заразилися ще 23 людини і від останніх – ще троє⁹⁴. Невже всі вони були нещеплені, звідки стільки нещеплених у країні тотальних щеплень? Ні, не може бути. «Усі хворі вакцинувалися в дитинстві. У 1957 р. ревакцинувалися 10 чоловік, у трьох з них була позитивна реакція на щеплення. У 1960 р. було ревакциновано 23 людини до захворювання, з них з позитивною реакцією – 14. Під час захворювання було ревакцино-

---

⁹³ Либов А. Л. Проблемы... табл. на с. 21-33. Відчайдушний заклик радянських вакцинаторів: «Логічний висновок з сучасної ситуації може бути тільки один: доти, поки віспа на земній кулі не ліквідована, не усунута небезпека її занесення до будь-якої країни. Тому реальним шляхом для ліквідації можливості занесення інфекції у вільні від віспи країни і небезпеки смерті від віспи нещеплених і від вакцинальних ускладнень від первинно щеплених дорослих, є своєчасна обов'язкова імунізація дитячого населення і регулярна ревакцинація» (с. 35) у цих країнах так і не був почутий. Імовірно, у них був інший «єдиний» логічний висновок. Або ось, говорячи про Швейцарію: «У місті, що нараховує 44 000 жителів, на рік вакцинується проти віспи близько 200 чоловік. При таких темпах знадобилося б 120 років, щоб імунізувати все населення міста» (с. 34). Не знадобилося.

⁹⁴ Гальперин Э. А. Клиника оспы и прививочных реакций. М., 1962, с. 17.

вано 14 чоловік, з них з позитивним результатом – п'ятеро»⁹⁵. Отже, з 46 хворих у Москві в дитинстві одержали щеплення *всі*, 23 людини – того ж року, коли занедужали (ось які ефективні щеплення!), десять чоловік – за три роки до хвороби, і ще чотирнадцятьом щеплення, зроблені на тлі вже існуючого зараження, також не допомогли. Троє хворих померли (з них двоє з важкими фоновими захворюваннями), інші перенесли віспу різного ступеня важкості (переважно вариолоїд). Ну, й який же висновок? Ось вона, дивна перлина вакцинаторської логіки: «Переважаання легких стертих форм захворювань при спалаху віспи в Москві у 1960 р. ще раз підтверджує величезне значення обов'язкових у СРСР щеплень проти віспи»⁹⁶. Добре хоч, що вже не говорилося про щеплення як засіб попередження віспи – тепер лише підтверджувалося, що щеплення роблять віспу легкою та ледь не приємною. Цей творчий підхід вперше був розвинений вакцинаторами під час віспяної епідемії 1816-1819 рр. в Англії, коли вперше виявився провал щеплень коров'ячої віспи вже у національному масштабі. Під час тієї епідемії, як це нерідко траплялося і раніше (приклади були наведені проф. Крейтоном у розділі про натуральну віспу в його «Історії епідемій у Британії»), переважали м'які форми віспи, що негайно було приписано корисній дії щеплень. З тих пір приказка «якщо щеплення і не захищає, то робить хворобу м'якшою» стала однією із

⁹⁵ Там само, с. 18.

⁹⁶ Там само, с. 19. Порівняйте з наступним: «...Як показав московський спалах... навіть відносно високий рівень колективного імунітету повністю не запобіг поширенню інфекції (як відомо, за два роки до спалаху в Москві у зв'язку з майбутнім Міжнародним фестивалем молоді і студентів на додаток до планових щеплень була проведена масова вакцинація населення міста і прилеглих районів). Більш того, переважна більшість піддавалася протягом життя декількаразовим ревакцинаціям» (виділено мною. – О. К.) (Покровский В. И. Эволюция... с. 358). Заради міфічної безпеки вбивають і калічать щепленнями сотні і тисячі людей, але кого це хвилює? Висновок пропагандистів щеплень стандартний: «Немає сумніву, що і поширення віспи, і важкість перебігу хвороби були б незмірно більшими за відсутності або за нижчого рівня колективного імунітету до віспи». Ну й, зрозуміло, «за 6 днів у Москві і прилягаючих районах було щеплено проти віспи понад 8 млн. чоловік, понад 9000 перебували під наглядом, з яких більше 3000, що контактували, було поміщено для карантинної обсервації у різні медичні установи» (там само). Проектуючи статистику смертності від щеплень при спалаху у Південному Уельсі (див. вище) на московський спалах, можна припустити, що при трьох померлих від віспи щепленнями вмертвили ніяк не менш півтори-дві сотні людей, і набагато більше скалічили. Точних цифр, які, цілком за Шоу, могли б налякати й Ірода, немає. Скромно відзначено: «Під час загальних щеплень у Москві з повною очевидністю виявилася надмірна реактогенність віспяної вакцини. На відміну від існуючої думки про відсутність у СРСР післявакцинальних ускладнень... виявилось, що вакцина, яка застосовувалася, викликає як післявакцинальний енцефаліти, так й інші важкі ускладнення» (там само). Справді, хто б тільки міг подумати!

найпоширеніших у пропаганді вакцинації. І справді: яка б не була важка хвороба, якщо тільки вона не закінчується смертю, завжди можна припустити, що без щеплення її перебіг був би ще важчим, а тому людині, яка щиро вірить у щеплення, заперечити їй справді нема чого. Тут між іншим цікаво відзначити поступовий розвиток настанов щодо вакцинації. Дженнер стверджував, що щеплення коров'ячої віспи робить щепленого на все життя несприйнятливим до натуральної віспи. Його послідовники уточнювали: не на все життя, а тільки на певний час, щеплення потрібно повторювати. Потім виявилось, що щеплення, скільки їх не повторюй, від хвороби однаково не рятують. Лев Бразоль писав про це у своїй книзі: «Запобіжна сила вакцинації повинна була діяти все життя; потім тільки 20 років, потім 15, 10 і 5 років. Але в останній епідемії 70-х років стало зрозуміло, що й 5-ти річний термін занадто великий, тому що від віспи скрізь занедужували та помирали діти через три, два роки, навіть через рік або часто за кілька місяців після успішної вакцинації. Нарешті, професор Фридберг у Бреславлі, відомий поборник примусового віспощеплення, у своїй праці про захисну вакцинацію... говорить, що вакцинація оберігає від віспи тільки доти, поки немає віспяної епідемії, а «з появою віспяної епідемії віспяна отрута здобуває таку силу заразливості, що знищує запобіжну силу попередньої вакцинації». З цього стає зрозуміло, що захисна сила вакцинації дорівнює нулю, і того, чого не може дати вакцинація, звичайно, неможливо досягнути за допомогою ревакцинації»⁹⁷.

Коли вже стало неможливим заперечувати факт безглуздості й повторних щеплень, тоді в хід пішов новий винахід: так, захворюванню вони взагалі не запобігають, але натомість зменшують смертність серед щеплених і роблять перебіг хвороби в них м'якше. Це остання лінія оборони щеплень, далі цього відступати вже нікуди: наступним логічним кроком залишається тільки заявити, що щеплення взагалі ніякого впливу на захворюваність і смертність не мають.

Втім, поряд зі стандартними пропагандистськими міркуваннями, було підтверджено й всім давно відоме: «Московський спалах, як і багато аналогічних за кордоном, підтверджує, яке велике значення для попередження віспи має повноцінна своєчасна діагностика першого захворювання. Разом з тим, навіть у великих містах, за наявності достатньо розвиненої медичної мережі, виникнення захворювань на віспу, як показує досвід низки країн, не може викликати значних епідемій. У найгіршому випадку спалах обмежується десятками захворювань. Цим віспа в країнах, високоорганізованих з медичної точки зору, відрізняється за своєю течією від розвитку захворювання у від-

---

⁹⁷ Бразоль Л. Е. Мнимая... с. 43.

сталих країнах, де віспою хворіли і хворіють тисячі й десятки тисяч людей навіть в останні роки» і «Далеко не завжди завезення інфекції веде до її спалахів, а тим більше до епідемічного поширення віспи. Матеріали Всесвітньої Організації охорони здоров'я є доказом того, що в половині (10 з 18) випадків завезення віспи до країн, де хвороба ліквідована, спостерігаються лише поодинокі випадки. Медичні працівники повинні пам'ятати, що хвороба не поширюється не тільки у зв'язку з досить напруженим імунітетом населення, але *навіть за його недостатньої резистентності, якщо вчасно ізолювати хворого*» (виділене мною. – О.К.)⁹⁸. Або: «Фридеман (Friedeman, 1927) спостерігав сотні осіб, що контактували в загальних приміщеннях із хворими на віспу. Він ізолював серед тих, хто контактував, тільки хворих з появою найперших ознак захворювання і не бачив жодного випадку подальшого поширення віспи, що залежала від передачі інфекції ізолюваними хворими. Діксон (1948) наводить аналогічні спостереження. Ці дані свідчать про те, що рання госпіталізація хворих на віспу є потужним засобом попередження її поширення. А якщо це так, то обсервація «контактів», що супроводжується госпіталізацією всіх тих, у кого з'явилися мікросимптоми інфекційного захворювання, є досить сильним профілактичним заходом. Разом з вакцинацією ці заходи достатні для профілактики віспи. З ними відпадає необхідність карантинізації осіб, що контактували з хворими. Обсервація полягає у вимірюванні температури до та після закінчення роботи та огляді шкіри і слизових оболонок осіб, які контактували з хворим на віспу»⁹⁹. Викинути звідси вакцинацію, і ми отримаємо Лейстер у чистому вигляді!

Вже в розпал «колективних зусиль всього людства з викорінювання натуральної віспи», у 1971 р. Англія й США *взагалі* припинили щеплення проти натуральної віспи, оскільки ризик важких ускладнень безмірно переважував передбачувану користь. Так, у США, за фактичної відсутності самої хвороби, у 1959-1968 рр. противіспяні щеплення стали причиною тільки офіційно зареєстрованих 68 смертей – 60 при первинній вакцинації і 8 при ревакцинації¹⁰⁰. Про точну статистику смертей та інвалідностей після віспяних щеплень у СРСР ми навряд чи коли-небудь довідаємося, але з деяких уривчастих відомостей можна припустити, що їхня кількість не тільки нітрохи не поступалася американській, але й, найімовірніше, її перевершувала. Так, в одному лише Ленінграді за чотири роки в клініці вакцинальних

⁹⁸ Гальперин Э. А. Клиника... с. 18-19.

⁹⁹ Там само, с. 129-130.

¹⁰⁰ Профилактические... с. 179.

реакцій НДІДІ після щеплень проти віспи було госпіталізовано 173 дитини, з них 37 – з ураженням центральної нервової системи (енцефалопатія – 29, енцефаліт і мієліт – по 3, менингоенцефаліт і серозний менингіт – по 1), інші – з генералізованою вакцинією, вакцинальною екземою, повзучою вакцинією, загостренням інших хвороб на тлі щеплень. Скільки дітей загинуло, скільки залишилося інвалідами й взагалі чи хтось видужав автор публікації не повідомляє, обмежуючись скромним «результат захворювання частіше залежав від часу початку специфічної терапії (гамма-глобулін, метисазон й ін.)»¹⁰¹. Питання про ускладнення щеплення від натуральної віспи досить докладно розбирається у ВООЗівській публікації «Натуральна віспа та її викорінювання» Ф. Феннера й співавторів (1988), а тому я на ньому детально зупинятися не буду. Підведемо підсумки про те, що ускладнень цих загалом було багато, причому частота і важкість їх залежали від безлічі факторів – починаючи зі стану здоров'я щепленого і штаму вірусу, яким робилося щеплення (деякі штами на початку 1960-х рр. довелося замінити через неприйнятну кількість спричинених ними ускладнень), і закінчуючи тим, хто ці ускладнення реєстрував. Для ілюстрації: в Австрії за період з 1948 по 1953 рр. енцефаломієліт у віці старше двох років реєструвався із частотою 1 219 випадків (енцефалопатія у віці молодше двох років – 103 випадки) на мільйон щеплених, для Голландії (1940-1943) – 348 і 50, а для США цей показник за 1968 р. дорівнював лише 2 та 7 відповідно¹⁰². Всього ж, наприклад, у США за 1968 р. було зареєстровано 572 ускладнення різного ступеня важкості на 14 168 000 щеплень¹⁰³.

З огляду на те, що смертність при враженні мозку після віспяних щеплень традиційно була високою (від 30 до 80% за даними різних авторів), та, крім того, і вакцинальна екзема, і повзуча вакцинія також могли призводити до смерті¹⁰⁴, і екстраполюючи ці дані на весь СРСР за 60 років щеплень проти віспи (включаючи до розрахунку систематично ревакцинованих, що також дають свій відсоток захворюваності й смертності після щеплень), можна з обережністю припус-

¹⁰¹ Бондарев В. Н. Поствакцинальные осложнения со стороны нервной системы при иммунизации оспенной вакциной // Профилактические прививки и их влияние на детский организм. Материалы конференции (май 1968 г.). Л., 1968, с. 63.

¹⁰² Fenner F. Smallpox... p. 307.

¹⁰³ Ibid., p. 304.

¹⁰⁴ Так, летальність при ускладненнях, згідно з даними однієї аналітичної статті, була наступною: з 64 хворих з поразкою центральної нервової системи вмерло 22, з 16 хворих з вакцинальною екземою вмерло 4, з 8 хворих з хронічною прогресуючою вакцинією вмерло 7 (Conybeare E. T. // *Monthly Bull Minist Hlth Lab Serv* 1964; 23:126-133, 150-59, 182-186. Цит. за Либов А. Л. Международная практика иммунизации. М., 1971, с. 76).

тити, що не менше кількох десятків тисяч осіб загинули від віспяних щеплень у СРСР, і у багато разів більше стали інвалідами. Чи була у цьому необхідність, якщо тут взагалі доречно використати таке слово?

І, зрозуміло, я зобов'язаний підкреслити, що тут йдеться лише про безпосередньо пов'язані зі щепленнями та доведені ускладнення. Однак, протягом всієї історії вакцинації говориться і пишеться про те, що щеплення сприяють розвитку найнебезпечніших хвороб. Наприклад, щодо раку д-р Елеонор Мак-Бін у своїй книзі наводить такі висловлювання фахівців: «Головною, якщо не єдиною причиною дивовижного росту захворюваності на рак, є щеплення» (д-р Роберт Белл, провідний спеціаліст Лондонського ракового госпіталю); «Я впевнений, що близько 80% всіх смертей від раку обумовлені щепленнями. Останні відомі своїм небезпечним і необоротним впливом також на серце» (д-р Герберт Сноу, хірург Лондонського ракового госпіталю); «Я не соромлюся заявити, що, на мою думку, найчастіша причина, яка призводить до розвитку раку, вноситься у кров вакцинаціями та ревакцинаціями» (д-р Денніс Тернбул, дослідник раку після 30 років вивчення проблеми)¹⁰⁵. Формат книги в цілому і цього розділу зокрема є єдиним обмеженням для того, щоб опублікувати сотні заяв такого роду, які пов'язують щеплення з найрізноманітнішими захворюваннями. З тієї ж книги Мак-Бін я лише наведу статистику збільшення захворюваності у США за 70 років (до 1957 р.): психічні хвороби – 400%, рак – 308%, анемія – 300%, епілепсія – 397%, хвороби серця – 179%, діабет – 1800%, поліомієліт – 680%. Звичайно, деякою мірою, збільшення могло бути приписане просто кращій діагностиці хвороб, але факту дивовижного росту захворюваності найважчими недугами у ХХ ст. це істотно применшити не може. Багато шановних лікарів, які серйозно займаються проблемами щеплень і не пов'язані з вакцинним бізнесом, могли б сказати читачам, що за такі страшні цифри багато в чому маємо дякувати вакцинаціям. У старій радянській монографії, присвяченій щепленням, повідомляють: «Варто згадати також про спостереження низки авторів щодо провокуючого впливу віспощення на деякі захворювання, що хронічно протікають. Так, В. Н. Лебедев (1963), Н. В. Потанін (1964), А. В. Мазурін (1965) підкреслюють, що під впливом віспяної вакцинації відзначається загострення або перший прояв деяких форм геморагічного діатезу (геморагічний васкуліт, хвороба Верльгофа), а Е. А. Котс зі співробітниками (1964) спостерігала важке загострення лейкемічного процесу у хворих лейкозом під впливом

---

¹⁰⁵ McBean E. The poisoned...

вакцинації. Е. М. Тареев із співробітниками (1964) описав 2 випадки післявакцинального лімфогранулематозу та ретикульозу з летальними наслідками, а також загострення під впливом віспощення різних системних захворювань, серед яких і колагенозів... В поодиноких випадках віспяна вакцинація може викликати загострення різних алергійних захворювань, зокрема, поновлення нападів астми, іноді після тривалої ремісії... Н. В. Захарова спостерігала двох дітей з бронхіальною астмою, перші напади якої з'явилися у зв'язку з віспяним щепленням»¹⁰⁶.

Курс на викорінювання натуральної віспи було схвалено ВООЗ у 1959 р., а сама кампанія стартувала на початку 1960-х рр. Зрозуміло, лейстерський досвід не мав авторитету для ВООЗ, а тому ніяких інших ідей, як ліквідувати віспу без щеплень, у більшості ВООЗівських експертів виникнути не могло. Ударна кампанія з боротьби із віспою щепленнями досить швидко показала свою повну неефективність – віспу вакцинаціями обдурити не вдалося, як не вдавалося протягом усього періоду щеплень з часів Дженнера. Щеплень ставало дедалі більше, а захворюваність на віспу нітрохи не зменшувалася. Довелося, пересилиючи себе, повертатися до лейстерського досвіду... Нова стратегія та нова «інтенсифікована» програма були випробувані у 1967 р., коли після 7 років старанного щеплення 42 країни повідомили про 131 000 випадків віспи (причому, за оцінками експертів ВООЗ, це становило лише близько 5% дійсної кількості випадків). Намагаючись щомога уникати відкритого визнання, радянський автор повідомляв: «До основних факторів, що вплинули на результат першого етапу програми, варто віднести також недооцінку епідеміологічного нагляду як найважливішого інструмента у боротьбі з віспою. Ця недооцінка ролі активних протиепідемічних заходів у боротьбі з віспою мала місце не тільки протягом усього першого етапу, але й на початку інтенсифікованої програми... З урахуванням накопичених спостережень, Комітет експертів ВООЗ у 1972 р. визначив епідеміологічний нагляд як наріжний камінь стратегії, спрямованої на ліквідацію віспи. Відповідно до визначення Комітету експертів, основним змістом епідеміологічного нагляду є виявлення випадків захворювання, проведення епідеміологічного розслідування і здійснення з урахуванням отриманих даних комплексу протиепідемічних

---

¹⁰⁶ Влияние профилактических прививок на организм ребенка. Под ред. проф. С. Д. Носова. Л., 1968, с. 80 і 147. Здатність щеплень від віспи провокувати лімфопроліферативні хвороби не залишилася таємницею й для закордонних дослідників. Див., наприклад, Bichel J. Post-vaccinal smallpox lymphadenitis developing into Hodgkin's disease *Acta Med Scand* 1976; 199:523-525.

заходів для переривання трансмісії інфекції. Проведення систематичної вакцинації населення почало розглядатися як підтримуючий захід»¹⁰⁷.

Перенесення акценту з щеплень на ранню ізоляцію хворих і спостереження за контактуючими з ними, як це було й у Лейстері, виявилось таким же вдалим і у світовому масштабі. Ліверпульський мікробіолог, проф. Дерік Бексбі, один з найбільших фахівців з віспяних вакцин та автор чисельних публікацій про натуральну віспу, який заявив у своїй статті у «Британському медичному журналі», що розповіді про викорінювання віспи за допомогою щеплень пасують хіба що для науково-популярних брошур¹⁰⁸, висловився таким чином: «Безсумнівно, щеплення відігравали роль у зниженні частоти захворюваності до рівня, доступного для контролю. Проте, *головний фактор викорінювання хвороби був у перенесенні акценту з не дуже вдалим масових щеплень на динамічну кампанію з наглядом, спрямовану на запобігання зараженню, підкріплену щепленнями*. Важливість такої політики була продемонстрована у С'єрра-Леоне. У 1967-1968 рр. захворюваність на віспу в С'єрра-Леоне була найвищою у світі. Кампанія з викорінювання стартувала там у січні 1968 р., а останній випадок було зареєстровано у квітні 1969 р. З трьома із чотирьох найбільших спалахів віспи вдалося впоратися без масових щеплень. Такого ж успіху було досягнуто в інших країнах західної та центральної Африки»¹⁰⁹ (виділене мною. – О.К.). Або: «В Індії програма масової вакцинації, що проводилася з 1962 р., хоча й зіграла певну роль у зниженні захворюваності, виявилася малоефективною щодо ліквідації цієї інфекції. Тому ВООЗ рекомендувала застосувати у боротьбі з віспою систему епідеміологічного нагляду, яка виправдала себе, та вибіркової вакцинації. З вересня 1973 р. в

---

¹⁰⁷ Ладный И. Д. Ликвидация оспы и предупреждение ее возврата. М., 1985, с. 54-55.

¹⁰⁸ Два російських професійних вакцинатори, що яскраво описали всі ті жахи, яким піддається нещеплена дитина, звеличують подвиги щеплень, заявляючи при цьому: «Що вже казати про віспу, ліквідація якої у світі була досягнута винятково за допомогою тотальної вакцинації населення» (Таточенко В. К., Озерецковский Н. А. Родителям о прививках. М., 2001). Або от зразок неосвіченості, гідний занесення до паноптикуму: «Отже, чи потрібні профілактичні щеплення? Ми знаємо, які страшні смертельні хвороби існували раніше. Епідемії чуми, чорної віспи охоплювали міста, країни, цілі континенти. Населення найчастіше вимирало повністю, видужували одиниці... Однак нині ці захворювання не зустрічаються... Саме профілактичні щеплення у всіх країнах позбавили людство від цих страшних інфекцій» (Тимофеева А. М. Беседы детского доктора. М., 2000, с. 125-126). Неможливо повірити, що це написано лікарем!

¹⁰⁹ Baxby D. Surveillance-containment is key to eradication of smallpox *BMJ* 1995; 310:62.

Індії почала проводитися вакцинація тільки за епідемічними показниками»¹¹⁰. З небажанням визнають ці факти й інші вакцинатори¹¹¹.

Висновки

Після прочитання цього розділу може виникнути питання: добре, що ж взагалі являли собою ці самі хвороби, щеплення яких людині нібито захищало її від натуральної віспи? Смішно, але, схоже, що відповіді на це питання немає. Вся ця історія з кінським мокрецем та коров'ячою віспою із самого початку була тісно пов'язана з корисливими вигадками Дженнера, який декілька разів змінював свої погляди на природу і властивості коров'ячої віспи залежно від того, що саме можна було вдаліше «продати» широкому загалу, а тому, за точним виразом проф. Крейтона, він ніколи не висловлювався недвозначно, коли можна було бути потайливим та розпливчастим.

Почнемо з так званого кінського мокрецю (*horsegrease*), хвороби кінської бабки, яку Дженнер у першому й найголовнішому своєму есе 1798 р. оголосив «джерелом істинної коров'ячої віспи». Думка про щеплення смердючого гною з кінських копит була сприйнята публікою настільки ворожо (особливо відговорювали Дженнера від цієї ідеї д-ри Вудвиль і Пирсон у Лондонському інокуляційному госпіталі), що з 1799 р. й надалі Дженнер і словом про неї більше не обмовився, переключивши увагу на унікальну коров'ячу віспу, що «самостійно зароджується». Проф. Д. Бексбі дає у своїй книзі лаконічні відомості про деякі захворювання коней, які можуть розглядатися як ті, що мають відношення до питання про натуральну віспу та захист від неї¹¹². Я наведу лише основний зміст цієї інформації. Існує дуже багато неточностей в описах різних кінських хвороб та у їхніх назвах. Якщо припустити, що Дженнер говорив про ту хворобу, яка нині зветься мокрецем, то вона не має ніякого відношення до натуральної віспи та у цілому до сімейства вірусів *Roxviridae*, до якого належать різні «віспяні» віруси. Ця хвороба виникає у коней, які утримуються в умовах підвищеної вологості та мають постійний контакт зі брудом. За поліпшення умов утри-

---

¹¹⁰ Ладный И. Д. Ликвидация... с. 64-65. Але ж віконт Морлі (див. прим. 85) доповідав про «систему епідеміологічного нагляду» як про головний засіб ліквідації віспи ще за 60 років до того, як ВООЗ, яка перекалічила і вбила противіспними щепленнями не одну тисячу людей, визнала це!

¹¹¹ Наприклад, разом з констатацією того, що до середини 1960-х рр. стало очевидно, що потрібно шукати нову стратегію, підкреслювалася важливість докладання зусиль до активного пошуку виходів для їхньої ранньої ізоляції, не задовольняючись лише повідомленнями постфактум (*Fenner F. Smallpox... p. 76*).

¹¹² Baxby D. Jenner's smallpox vaccine. The riddle of vaccinia virus and its origin. 1981, pp. 171-178.

мання ця хвороба, що можливо викликається грибок *Dermatophilus congolensis*, проходить безслідно. Під хворобою ж, що називалася у XIX ст. кінською віспою (*horserox*), нині розуміють зовсім іншу хворобу, що також не має ніякого відношення до предмета, який цікавить нас, а саме кінську екзантему, що викликається вірусом герпесу. Важко наразі сказати, звідки саме брали вакцинологи свій чудодійний матеріал та наскільки можна довіряти їхнім розповідям про неймовірні успіхи в справі захисту від натуральної віспи за допомогою кінського мокреця. Хоча, Бексбі припускає, що у XIX ст. існувала якась інша, *справжня кінська віспа*, що очевидно викликала вірусом з того самого сімейства *Poxviridae*, підродини *Chordopoxviridae* й виду *Orthopoxviridae*, і при цьому казна-звідки виникала – імовірно, так само, як й у випадку з коров'ячою віспою (див. далі), джерелом була «невідома маленька дика тварина» (*some unknown small wild animal*)¹¹³, що ретельно постачала потрібні віруси свійським тваринам. Треба віддати належне спритності цього невловимого маленького хитруна¹¹⁴, який вже два століття примудряється ховатися від дослідників, я хотів би лише звернути увагу читачів на те, що саме з появою вірусологічних досліджень справжня кінська віспа, чим би вона не була, немов за фатальним збігом обставин зникла і ніколи більше не з'являлася. Останній спалах цієї хвороби, зі слів Бексбі, було зареєстровано в 1901 р. та двома роками пізніше описано д-ром Ф. Блексоллом¹¹⁵ (який був, до речі, директором англійського Урядового інституту лімф для щеплень, що відкрився у 1899 р.), та й у тому описі не було нічого важливого. Відомо, що при контакті з рукою людини, вона викликала виразки, що нагадують прояви коров'ячої віспи. Д-р Джон Лой з Йоркширу експериментував з кінською віспою, щеплячи нею спочатку корів, а потім вже й дітей, зокрема й один від одного, та інокуляційний тест у нього незмінно показував, що вони захищені від натуральної віспи. Про це він повідомив у своїй статті «Звіт про деякі експерименти щодо з'ясування джерела коров'ячої віспи» у 1801 р.¹¹⁶ Він надіслав її копію Дженнеру; той схвалив ці дослідження та заявив у одному з приватних листів, що «вони переконливо підтверджують мої ранні висловлення». Однак на той час, як я вже сказав вище, Дженнер назавжди вирішив відмовитися від

¹¹³ Там само, р. 178.

¹¹⁴ Його роль у пізніших публікаціях була відведена, наприклад, ховрашкам Туркменії та мишам Східної Європи. Однак у Західній Європі, де й відбувалися всі головні щепленевіспяні дива XIX ст., виявити його у гризунів так і не вдалося. Див. *Benett M., Baxby D. Smallpox J Med Microbiol* 1995; (45):157-158.

¹¹⁵ *Blaxall F. R. Report on equine variola. In Annual Report of the Local Government Board, 1901-2* (London: HMSO, 1903), pp. 568-9. Цит. за *Baxby D. Jenner's...* р. 178.

¹¹⁶ *Loy J. An Account of Some Experiments on the Origin of the Cow Pox. London, 1801.* Цит. за *Ibid.*, р. 176.

будь-якої участі кінського мокрецю у своїй теорії, й ніякого подальшого розвитку справа не отримала, хоча Дженнер використовував надалі кінську віспу разом із коров'ячою. Оскільки сама ця хвороба була досить рідкою і практично ніколи не була джерелом лімф для щеплень¹¹⁷, ніякої об'єктивної інтерпретації результатів декількох сумнівних за якістю експериментів захоплених дослідників зараз бути вже не може, а самої хвороби більше не існує, то всю історію з кінською віспою можна визнати занадто туманною та не дуже достовірною, хоча й у книзі, що згадується, й у пізніших своїх роботах проф. Бексбі заявляв, що вірус вакцини походить саме від тієї таємничої кінської віспи (яка так вчасно зникла!). У першу чергу виникає цілком логічне запитання про причини цього поспішного зникнення «справжньої» кінської віспи. Невже через те, що раптово перевелися загадкові «невідомі маленькі дикі тварини», не чекаючи, коли вони стануть предметом неупередженого наукового вивчення?

Але що ж з заповітною коров'ячою віспою? Не бажаючи стомлювати читача деталями, які можуть становити інтерес лише для фахівців, я, як і у випадку з кінським мокрецем, лише наведу нинішні уявлення з цього питання (які й дотепер є предметом дискусії). Те, що у XIX ст. і раніше називали коров'ячою віспою, може бути проявом декількох зовсім різних хвороб, серед яких найчастіше зустрічається паравакцинія, викликана парапоксвірусом, якою нерідко заражаються від худоби фермери¹¹⁸, коров'ячої віспи (вірус якої, як і вірус натуральної віспи, належить до того ж виду *Orthopoxviridae*), а також бичачого герпесу та декількох видів бородавок. Коров'яча віспа, незважаючи на свою назву, насправді *не є хворобою корів* (нею так само, як і корови, заражаються представники сімейства котячих, а також слони, носороги, мурахоїди, окапі; описане зараження коров'ячою віспою домашнього собаки), але хто є справжнім хазяїном цього вірусу – невідомо (див. вище про «невідому маленьку дику тварину»). Людина, в цілому, дуже мало сприйнятлива до цієї хвороби (так, в Англії реєструється один-два випадки на рік), причому в половині випадків зараження відбувається зовсім не від корів, а від кішок. Чи побачив Дженнер справжню коров'ячу віспу, чи пізніше виявлення вірусу того ж сімейства та виду, що викликає цю хворобу, було простим збігом, залишиться загадкою. Коров'яча віспа у домашньої худоби традиційно була настіль-

¹¹⁷ Так, проф. Едгар Крукшенк писав, що «лімфи для щеплень, які походять від хвороби коней, майже зовсім невідомі медикам» (*Crookshank E. M. History and pathology of vaccination. London, 1889, vol. 1, p. 394. Цит. за Razzel P. The Origin of Vaccinia Virus – A Brief Comment Soc Hist Med 1999 Apr; 12:1, p. 141.*)

¹¹⁸ Хоча цей вірус належить до того ж сімейства, але до зовсім іншого виду, і ні до якого захисту від натуральної віспи (справжньої або уявної) відношення мати не може.

ки рідким явищем¹¹⁹, що протягом всього XIX ст. ніколи не була хоч скільки-небудь надійним джерелом матеріалу для щеплень. Сам Дженнер, зробивши лише декілька вдалих (з його власних слів) щеплень, швидко втратив це джерело і через якогось студента-ветеринара на прізвище Теннер, що асистував д-ру Вудвилю у згадуваному Лондонському інокуляційному госпіталі, одержав якийсь досить підозрілий матеріал з пустул пацієнтки на ім'я Енн Бампас, яка незабаром після щеплення коров'ячої віспи занедужала найсправжнішою натуральною віспою¹²⁰. Саме лімфа, отримана Вудвилем з лондонського корівника у Грейс Інн Лейн, і, можливо, заражена в його госпіталі натуральною віспою, також і від Енн Бампас, дала початок багатьом європейським лімфам (серед яких і тим, що використовувалися Дженнером). Простежити їхню долю важко, але, поза всяким сумнівом, те, що протягом всього XIX ст. найчастіше видавалося за щеплення коров'ячої віспи, було нічим іншим, як старими добрими *інокуляціями*, з домішкою коров'ячої віспи або без неї – не є суттєвим. Рідкість самої хвороби, тобто цієї справжньої коров'ячої віспи, і ще більша рідкість інфікування нею людини, змушують замислитися над тим, що ж саме Дженнер, Вудвиль й інші дійові особи вважали за коров'ячу віспу. Дуже імовірно, що *не людина заражалася коров'ячою віспою від корів* (як через свою малу сприйнятливість до вірусу коров'ячої віспи, так і через рідкісність самої хвороби), а *корови заражалися натуральною віспою від людини* (наприклад, від когось з нещодавно інокульованих працівників ферми), а потім вже ослабленою натуральною віспою знову заражався хтось з доглядаючих за худобою. Це пояснює, чому пустули виникали тільки у корів (а не в биків чи телят) і тільки на вимені – адже з ним і стикалися руки свіжоінокульованих доярів і доярок. Хоча такий розвиток подій напевно чи був дуже частим, все-таки ймовірність його була набагато вище ймовірності зараження людини справжньою коров'ячою віспою. Свого часу питанням щодо можливості зараження корів людською натуральною віспою займалась так звана Ліонська комісія на чолі з д-ром Шаво, що опублікувала свій звіт у 1865 р. Хоча корови і не хворіли на типову натуральну віспу (по іронічному зауваженню проф. Крейтона, з таким же успіхом можна було намагатися перетворити кінський каштан на каштанового коня), проте, пустули одержувати все-таки вдавалося. Логічно припустити, що точно така ж історія могла бути не тільки з

¹¹⁹ Звідси ще й той висновок, що Дженнер при всьому бажанні не міг набрати достовірної кількості постраждалих від коров'ячої віспи в одному місці.

¹²⁰ Студент з безцінним вантажем був терміново відправлений до приятеля Дженнера Маршалла в Істінгтоні, щоб там збільшити запас лімфи. Потім Дженнер, цілком у своєму дусі, заявляв, що ця лімфа і є справжній, *ім самим* отриманий матеріал коров'ячої віспи!

коровами, але й з кіньми, бабки яких могли заражати нещодавно інокульовані конюхи (які в ті часи, до речі, займалися й доїнням корів, так що могли переносити інфекцію з вимені корів на бабки коней). Думаю, що частковим підтвердженням цієї гіпотези може бути успіх лікування натуральної віспи нозодами *Malandrinum* (з кінського мокрецю) та *Vaccininum* (з коров'ячої віспи), що описується гомеопатами. Якщо все це так, то коло замикається. Ніяких оригінальних щеплень нової хвороби не було – йшлося все про ті самі інокуляції в різних їхніх модифікаціях (вірус проходив через корів, коней, потім через людей). Зрозуміло, що він втрачав властивість викликати типову натуральну віспу. Однак неможливо відмахнутися від факту, що багато дослідників статистично доводили, що щеплення *сприяють* наступному захворюванню на натуральну віспу, не кажучи вже про незліченні документовані факти ганебного провалу обіцяного «захисту», які вакцинатори традиційно намагалися списувати на що завгодно, аби тільки не ставити під загрозу, говорячи словами д-ра Седильо, «недоторкану святиню», якою є сам ритуал віспощеплення¹²¹.

Після того, як тисячі й тисячі з тих, кого рятували від натуральної віспи, були заражені сифілісом й іншими настільки ж малоприємними хворобами при перенесенні матеріалу «від руки до руки», у різних країнах поступово дійшли до необхідності (незважаючи на лютий опір деяких вакцинаторів, які все ще намагалися заперечувати очевидне), відмовитися від гуманізованої лімфи на користь телячої лімфи або методу ретровакцинації. Для одержання такої лімфи теляті вносилися вміст віспяних пустул хворої на натуральну віспу людини, а коли на тварині визрівали десятки віспяних пустул, рідина бралася з них і фіксувалася гліцерином. Ніякого відношення до коров'ячої віспи, зрозуміло, ця процедура не мала. Це, знов-таки, була інокуляція, хоча й модифікована – ослаблення досягалося проходженням вірусу віспи через тварину. Пізніше телятам почали вносити різні штами вірусу вакцини, про що необхідно сказати декілька слів. Коли наприкінці 1960-х рр. були перевірені вакцинальні штами, що використовувалися у низці країн,

---

¹²¹ «Іноді наводяться дані, які на перший погляд, говорять про неефективність щеплень. Танавала (Thanawala, 1956) вказує, що в Індії середня летальність у вакцинованих хворих дорівнює 16,7%. Однак слабка результативність щеплень пояснюється недотриманням строків ревакцинації і поганою якістю вакцини. З 121 хворих на віспу американських солдат під час одного зі спалахів у Кореї померло 25. Спалахи й епідемії останніх років у Пакистані протікали з величезною летальністю, що сягала 40-50%. Аналіз цих та аналогічних за важкістю перебігу спалахів та епідемій дозволяє виявити причину високої смертності. Як правило, вона пояснюється відсутністю щеплень, порушенням правил ревакцинації або неповноцінністю вакцини та умов її зберігання» (Гальперин Э. А. Клиника... с. 17). Було б бажання, а відповідне пояснення завжди можна знайти.

то виявилось, що деякі з них за структурою ДНК явно мали своїм попередником вірус *variola*, той вірус, що викликає натуральну віспу в людини. Така практика «людина – теля – людина» (ретровакцинація) з різними модифікаціями була поширена до кінця 1930-х рр., коли ліверпульським бактеріологом Алленом Уолтером Доуні (1901-1988) було виявлено так званий вірус вакцини – третій, на додаток до двох вже відомих нам вірусів з виду *Orthoroxviridae* (коров'ячої та натуральної віспи; останній, до речі, був остаточно ідентифікований лише у 1947 р.) сімейства *Poxviridae*. Саме його штами лежать в основі всіх нинішніх противіспяних вакцин. Походження цього вірусу невідомо, але припускається, що він є гібридом коров'ячої й натуральної віспи. Взаємозв'язки між трьома представниками одного сімейства є досить складними і не завжди вкладаються у традиційні уявлення про «перехресний захист» (якщо взагалі вірити в універсальність такого захисту). Так, щеплення віспяної вакцини, заснованої на вірусі вакцини, *не захищає* від інфікування коров'ячою віспою, «хоча, можливо, і робить прояви хвороби м'якше»¹²² (знову це незмінне «м'якше!»).

Отже, «темна вода во облацех». Що саме відкрив Дженнер, та й чи відкрив він щось взагалі? Навряд чи хтось може дати відповідь на це питання, тому що ми не знаємо, з чим він і його послідовники мали справу. Якщо все, що виявив Дженнер, це сліди натуральної віспи людини на вимені корів (що, припускаю, найімовірніше так і було), то доведеться відмовити йому навіть у мінімальній пошані. Залишимо все це, однак, під сумнівом. Але огидні аморальні експерименти на дітях, наукова несумлінність, корислива брехня¹²³, приховання небажаних для просування бізнесу фактів¹²⁴ та безмірна жадібність «благодійника

---

¹²² *Baxby D.* Indications for smallpox vaccination: policies still differ *Vaccine* 1993; 11:395-396.

¹²³ Навіть цілком лояльний до Дженнера Бексбі визнає, що Дженнер повинен був відмінно знати: щеплення тієї ж хвороби, від якої має захистити щеплення, тобто інюкуляція, не дає не тільки довичного, але й навіть гарантовано надійного захисту (випадки, коли інюкульовані пізніше занедужували на найтиповішу натуральну віспу, аж ніяк не були поодинокими і були добре відомі й Дженнеру). Таким чином, ніяких підстав вважати, що близьке захворювання виявиться ефективнішим, ніж те саме, у нього не було. Проте, він стверджував, що коров'яча віспа дає не просто захист, а довичний захист, свідомо вводючи слухачів в оману (але ж завдяки цій омани він одержав гроші від парламенту!). Крім того, Дженнер підкреслював подібність виникаючих після інюкуляції й при коров'ячій віспі елементів на шкірі, що також було невірно – вони досить відрізнялися (це пізніше було цілком чітко зазначене д-рами В. Вудвилем та Дж. Пірсоном, які експериментували у Лондонському інюкуляційному госпіталі). У пошуках виправдання Дженнера, Бексбі припускає, що у такий спосіб той намагався залучити до своєї ідеї інюкуляторів (*Baxby D.* Edward Jenner's role in the introduction of smallpox vaccine // *Vaccinia...* р. 62). Якщо це так, то це є свідченням ще однієї навмисної брехні Дженнера; якщо ж він елементарно не міг розрізнити цілком очевидне, то як же бути з розхваленою науковою сумлінністю «рятівника»?

і рятівника людства» навряд чи можуть викликати будь-які сумніви у неупередженого читача. Російський автор, який написав, що з ім'ям Дженнера «у медицині пов'язана ціла епоха, а його наукові праці, ідеї й думки живі й дотепер»¹²⁵ був насправді абсолютно правий, хоча мав на увазі безумовно інше. Людство дотепер не може звільнитися від впливу тієї епохи «праць, ідей і думок» Дженнера, поставлених на службу вакцинаторам усіх мастей та рангів.

Завершуючи цей розділ, повернемося до головного питання: яка ж була роль щеплень у справі викорінювання натуральної віспи? Точну відповідь зміг би дати тільки наступний фантастичний сценарій: винайти машину часу, вирушити в минуле та якимось чином перешкодити Дженнеру оголосити про відкриття засобу, що на все життя рятує від натуральної віспи. Цілком можливо, що тоді зникнення віспи людство побачило б набагато раніше, ніж це відбулося разом зі щепленнями (як фактично зникла чума, але з натуральною віспою це зробити, імовірно, було б ще простіше, тому що натуральна віспа – антропоноз, тобто хвороба лише людини). Але машини часу у нас немає. Виходить, залишається проаналізувати наявні факти. Провали віспяних щеплень протягом всієї історії боротьби людства з натуральною віспою за допомогою вакцин добре задокументовані незалежними спостерігачами в різних країнах – у цьому розділі я навів лише дуже незначну частину з найбільш відомих. У тих країнах, які покладалися винятково на самі щеплення, нічого кардинально не змінюючи у сфері гігієни та санітарії (Японія, Мексика, Англія до останньої чверті XIX ст. й ін.), натуральна віспа не тільки нікуди не зникала, але віспяні епідемії підсилювалися та частішали, забираючи, відповідно до зростання «щепленості» населення, все більше жертв. Коли ВООЗ, яка принципово ігнорувала накопичений людством досвід, вперто

¹²⁴ Так, у своєму листі до друга й біографа Дж. Мура Дженнер у 1810 р. згадував: «Коли я виявив, що д-р Вудвиль має намір опублікувати повідомлення про запальні висипки, що спостерігалися в його госпіталі (після щеплень коров'ячої віспи. – О. К.), я вмовив його у найенергійніших вираженнях, як листом, так і в особистій бесіді, не робити цього, тому що це може сильно зашкодити прогресу щеплень». Ну, як можна після цього дорікнути пруським лікарям або Н. Ф. Гамалії, які заявляли про повну безпечність щеплень коров'ячої віспи? Чи не такому підходу вчив їхній духівник? Шкідницькі одкровлення Вудвиля, хоча й взяті Дженнером вчасно під контроль, не пройшли повз несхвальну увагу російського історика В. Святловського (1869-1927), що повідомив у своєму іконографічному витворі наступне: «...Вудвиль, не задовольняючись розголошенням невдалих дослідів, вносив ще смуту в слабкі розуми, заявляючи в публікації, що коров'яча віспа часто набуває характеру досить злостісного захворювання» (Святловский В. В. Эд. Дженнер... с. 50). Як справжній вчений, Вудвиль повинен був замовчувати, даючи розумам зміцніти?

¹²⁵ Нечаяв С. Н. Эдвард Дженнер и оспопрививание: личность в историческом процессе Эпидемиология и инфекционные болезни 1996, 2, с. 54-56.

намагалася ліквідувати натуральну віспу самими щепленнями, вона швидко переконалася у повному провалі цього плану, після чого була змушена, фактично, перейти до лейстерського методу – ранньої ізоляції хворих та спостереження за контактуючими з ними. Однак це був погіршений варіант, оскільки він містив вакцинацію тих, хто контактує з хворими на віспу, чого у Лейстері практично не робилося. Якщо проектувати успішний досвід Лейстера, частково передбачений д-рами Хейгартом і Симпсоном, на увесь світ, то щеплення можна було б сміливо відкинути – вони просто були б непотрібні. З іншого боку, перед нами є приклади не тільки Лейстера, але й країн, де щеплення проти натуральної віспи або не були потрібні за законом взагалі, або відсоток щеплених був традиційно таким незначним, що й за край заниженими вакцинаторськими мірками ні про який колективний імунітет не могло бути й мови. Втім, все це має значення лише у тому випадку, якщо ми віримо, що щеплення захищають на практиці, а не на сторінках престижних наукових журналів та у дослідях на пацюках і кроликах. Очевидно одне: якби не було щеплень – було б збережено життя десятків тисяч жертв післявакцинальних ускладнень, не було б зруйновано життя ще сотень тисяч, що стали після щеплень інвалідами, і життя членів їхніх родин...

Розділ про історію натуральної віспи був би незавершеним, якби я не згадав про наукову гіпотезу, що пов'язує СНІД з щепленнями проти натуральної віспи. 11 травня 1987 р. на першій сторінці лондонської «Таймс» з'явився великий текст під заголовком «Щеплення проти натуральної віспи дали початок вірусу СНІДУ». Радник ВООЗ, який побажав зберегти анонімність, заявив у своєму інтерв'ю «Таймс»: «Я вважав цей зв'язок лише збігом, поки не були отримані останні дані щодо можливих реакцій на віспяну вакцину. Тепер я думаю, що теорія, яка пов'язує цю вакцину та СНІД, пояснює й раптову появу останнього». На підтримку цієї теорії, зі слів експерта ВООЗ, свідчить наступне: 1) Сім африканських держав, що найбільш страждають від СНІДУ, – це саме ті сім країн, де найбільш активно проводили кампанію зі щеплення від натуральної віспи. 2) Бразилія, єдина країна у Південній Америці, де проводилися масові щеплення проти віспи за програмою ВООЗ, має найвищий рівень захворюваності на СНІД. 3) Діти з країн Центральної Африки у віці молодше 11 років (тобто ті, кого не щепили проти натуральної віспи) мають меншу захворюваність на СНІД. 4) Факт, що в Африці СНІД не робить різниці через стать, тоді як в західних країнах на нього хворіють в основному гомосексуалісти, можна пояснити у такий спосіб. Близько 14 тис. гаїтян, що працювали в Африці під егідою ООН, одержали там щеплення проти віспи. Вони повернулися на Гаїті саме у той час, коли Гаїті став улюбленим місцем розваг сан-франциских

гомосексуалістів. 5) Збудник СНІДУ, що раніше вважався вченими «слабким, уразливим та повільним», набув в африканських країнах нових агресивних рис, що можна пояснити здатністю живих вірусів (отриманих зі щепленнями проти натуральної віспи) будити до життя дрімаючі віруси, зокрема, й вірус СНІДУ. Коли «Таймс» звернулася за роз'ясненнями до д-ра Роберта Галло, який ідентифікував вірус імунodefіциту людини (ВІЛ), що викликає СНІД, то він відповів: «Зв'язок між програмою ВООЗ із викорінювання натуральної віспи та епідемією СНІДУ в Африці – цікава і важлива гіпотеза. Я не можу стверджувати, що все було саме так, але я давно вже говорю про те, що використання живих вакцин – таких як, наприклад, вакцина проти віспи, – може активувати дрімаючу інфекцію, таку, як ВІЛ»¹²⁶.

Чи має увесь цей розділ винятково історичний інтерес? Аж ніяк. Хоча загрози натуральної віспи більше не існує, інші пропагандисти щеплень не лінуються закидати ідею про нову масову вакцинацію проти віспи – то в зв'язку з ними ж самими вигаданої загрози віспяного біотероризму, то через місцеві спалахи інфекцій, пов'язаних з іншими вірусами виду *Orthoroxviridae*. Хоча американські вакцинологи за закликом президента Буша у 2002-2003 рр. намагалися за планом вакцинувати мало не десять мільйонів працівників служб охорони здоров'я й порятунку через міфічну небезпеку з боку Іраку, «охопити» вдалося лише 39 тисяч, причому троє поплавилися за це життям, двоє – довічною інвалідністю, а 85 – потрапили до лікарень, нерідко до реанімаційних відділень. Загалом про побічні реакції повідомили 822 людини, у 100 вони були визнані серйозними. 75 тис. доз вакцини (вартістю, імовірно, не один мільйон доларів), що так і не вдалося нав'язати, довелося знищити після закінчення терміну придатності¹²⁷. Однак вакцинні підрядники – британська «Акамбіс» з датською «Баваріен Нордік» – зовсім не мають наміру відмовлятися від вірного заробітку. Тепер за замовленням уряду США вони напружено працюють над новими, «кращими» вакцинами проти віспи. Останній крик моди, торжество біотехнології: вакцини на основі сплайсингу («склеювання») антитіл людини... та шимпанзе. «Це важлива знахідка для розробки ефективних заходів проти потенційної біотерористичної атаки, включаючи використання смертельного вірусу натуральної віспи», – заявив д-р Еліас Зерхуні, директор Національного інституту здоров'я. «Конче потрібно мати у своєму розпорядженні ефективне

¹²⁶ *Mendelsohn R. S. Immunizations. The terrible risk your children face that your doctor won't reveal. 1988, pp. 66-67 й James W. Immunization: The Reality Behind the Myth. 1988, pp. 124-125.*

¹²⁷ *Conolly C. Mixed Report on Smallpox Inoculations Side Effects Less Common Than Feared, but Heart Ills Remain a Mystery Washington Post December 7, 2005; Page A05.*

лікування, доступне кожному при біотерористичній атаці», – додає д-р Ентоні Фауці з Національного інституту алергії та інфекційних хвороб, де проводилося дослідження»¹²⁸.

А ось одне з повідомлень, повторених 21-22 лютого 2002 р. у багатьох російських ЗМІ: «Як вважає директор НДІ вірусології імені Іванівського академік РАМН Володимир Львов, є достатньо підстав, щоб запровадити у Росії загальну вакцинацію від цієї хвороби. Про це, як повідомляє РІА «Новості», він розповів у вікторок на колегії Мінздраву. Академік відзначив, що хоча віспа й ліквідована як хвороба, її збудник у природі залишився. В африканських джунглях останнім часом реєструється так звана «мавпяча віспа», яка, насправді, є «віспою, що передається через дрібних гризунів, які живуть на цьому континенті». Збудник віспи, що передається через гризунів, був виявлений і в нашій країні, зокрема, на Кольському півострові, у Заполяр'ї, у середньоазійській пустелі. За словами Володимира Львова, у світі зараз існує величезна кількість природних вогнищ, де може відбутися адаптація до передачі віспи людині. У зв'язку з цим академік відзначив, що він цілком переконаний, що потрібно починати масову вакцинацію. Уряд США, за його словами, вже закупив 100-300 мільйонів доз вакцини для імунізації населення. Академік відзначив також, що найкращі результати досягаються при вакцинації дітей»¹²⁹.

Не поспішайте називати це маренням, мої поінформовані читачі. Російські вакцинатори настільки впевнені в тому, що вакцина, яка вже з'явилася, не може зникнути назавжди, що нині розробляють нову пекельну суміш: вакцина проти натуральної віспи разом з вакциною проти гепатиту В. Одна шкідлива й безглузда вакцина буде скомбінована з іншою, не менш шкідливою та ще безглуздішою. Як вам сподобається

---

¹²⁸ Chimps may provide safer smallpox vaccine – study. Повідомлення *Reuters* від 23.01.2006.

¹²⁹ Повідомлення *Lenta.ru* від 22.02.2002. При цьому інші російські вакцинатори, незважаючи на «розповіді академіка», дотримуються діаметрально протилежної думки, підкріплюючи свою точку зору посиланням на ВООЗ: «На підставі спостережень, експерти ВООЗ дійшли до висновку, що мавпячий вірус не являє собою небезпеки з погляду епідемічного поширення інфекції. Було зроблено загальний висновок про те, що тварини не є носіями натуральної віспи людини... за допомогою генно-інженерної технології було встановлено, що вірус віспи людини не можна одержати з вірусу віспи мавп, оскільки розходження між молекулами ДНК вірусів віспи виражені значно й унеможливають трансформацію одного вірусу в інший» (Учайкин В. Ф., Шамшева О. В. Вакцинопрофилактика. Настоящее и будущее. М., 2001, с. 84-85). Вся ця мила метушня навколо вірусів «віспяної» групи заслуговувала б на публікації винятково у журналах з сотнею-другою передплатників, але від результатів її залежить здоров'я, а то й життя мільйонів людей, яким можуть бути нав'язані чергові «вкрай необхідні» щеплення заради прибутків купки зацікавлених осіб, які забули або ніколи й не знали про честь та совість.

таке: «Російськими вченими з новосибірського наукового Центру «Вектор» розроблено новий, модифікований варіант вакцини проти віспи. Про це... заявив заступник директора ДНЦ вірусології та біотехнології «Вектор», член-кореспондент РАН Сергій Нетесов. «У центрі «Вектор» отримано поки що лабораторний варіант вакцини на культурі кліток вірусу віспи», – уточнив вчений. При цьому новий варіант вакцини може одночасно захищати людину і від віспи, і від гепатиту В. «Росія й зараз захищена проти віспи – у разі епідемії в країні є достатній запас протівіспяної вакцини, але вона у деяких випадках викликає різні хворобливі реакції у людини, можливі навіть смертельні випадки», – розповів Нетесов. «Те, що зараз розроблено нашими вченими, не є радикально новою вакциною проти віспи, але вона безпечніша, дає значно менше побічних реакцій у організмі», – заявив замдиректора Центру вірусології та біотехнології. Тепер ця вакцина повинна пройти атестацію на тваринах у Державному контрольному інституті ім. Тарасевича, а потім клінічні випробування на нешкідливість та переносимість на людях. Вчені вважають, що за своїми параметрами вона цілком може бути використана для імунізації...»¹³⁰.

Не можуть змиритися фахівці з далекого «Вектора» з тим, що марно пропадають дбайливо збережені й вирощувані ними віруси натуральної віспи, шукають застосування для них та своєї кипучої енергії. Виходить, рано раділи ті, хто вважав, що разом з натуральною віспою відійшло у небуття не менше, а то й більше зло – щеплення проти неї?

Люди... будьте пильними!

¹³⁰ Повідомлення *PIA Новости* від 02.04.2004. Фантазії у справі щеплень фахівцям з «Вектора» явно вистачає: «...Над створенням їстівних вакцин вчені в усьому світі працюють вже досить давно. Дійсно, заманливо замість уколу з'їсти смачний та корисний овоч, щоб вберегтися від небезпечної хвороби. Дешево, просто та безпечно. Природно, овоч повинен бути трансгенним, для цього у рослину вносять ген вірусного білка, а він викликає в організмі утворення антитіл, які будуть працювати і у тому випадку, якщо доведеться зустрітись зі справжнім вірусом. Томати ідеально підходять для створення їстівної вакцини, тому що їх не потрібно піддавати кулінарній обробці. Таку вакцину створили дослідники з ДНЦ вірусології та біотехнології «Вектор» у Новосибірській області... Дослідження продемонструвало, що вже після першого прийому «томатної» вакцини формується мукозний імунітет проти гепатиту В та ВІЛ, а після другого – збільшується рівень антитіл у крові (системний імунітет)» (їстівна вакцина проти гепатиту й ВІЛ. *Зеркало недели on the Web* 29(556), 2005 з посиланням на агентство «Информ Наука»). Залишається тільки сподіватися, що такі «смачні й корисні овочі» не будуть надходити до нашого столу – у всякому разі, без нашого відома. А такий варіант цілком можливий, тому кращим доказом є хоча б «вакцинація нишком» населення, що проводиться вже десятки років живою поліовакциною Себіна. Сюди ж: «Заслугує на серйозне обговорення питання про поновлення вакцинації проти віспи, але вакцинами нових поколінь, швидше за все полівалентними. У Росії проводяться роботи з підготовки поновлення вакцинації проти віспи» (*Покровский В. И.* Еволюция... с. 644-645).